

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Qo‘lyozma huquqida

MUSAYEV SHOHSUVOR

“QIRONXON” DOSTONI POETIKASI

mavzusida

Magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan

D I S S E R T A T S I Y A S I

Mutaxassislik: 7011401 - O‘zbek tili va adabiyoti

“Himoyaga tavsiya etildi”

Kafedra mudiri: _____

f.f.d. (DSc) N.Xoliqova

Ilmiy rahbari:

**_____ p.f.d. (DSc), prof.v.b.
T.Sabitova**

Chirchiq – 2026

**Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti O'zbek
tili va adabiyoti mutaxassisligi 2-bosqich magistranti Musayev Shohsuvorning
“Qironxon dostoni poetikasi” mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi bo'yicha
ANNOTATSIYA**

Ushbu magistrlik dissertatsiyasida Xalq og'zaki ijodi namunalaridan biri hisoblangan “Qironxon” dostoni va uning poetikasi haqida so'z olib borilgan. Ishning hajmi kirish, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

Dissertatsiyaning ilk bobi **““Qironxon” dostonining yaratilish tarixi va janr xususiyatlari**” tarzida belgilangan bo'lib, “Qironxon” dostoni qadimiy turkiy xalq og'zaki ijodi an'analari kontekstida ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida doston turkiy epik tafakkurning uzviy davomchisi ekanligi, uning xalq dostonchiligi an'analari bilan chambarchas bog'liqligi asoslandi. Asarda qahramonlik, vatanparvarlik, el-yurtni himoya qilish, adolat va sadoqat kabi epik qadriyatlar yetakchi g'oya sifatida namoyon bo'lishi ochib berilgan.

Ishning **““Qironxon” dostonining poetik tuzilishi**” deb nomlangan keyingi bobda dostonning poetik tuzilishi, badiiy til xususiyatlari hamda kompozision qurilishi tahlil etildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, asarda xalq og'zaki ijodiga xos obrazli ifoda vositalari, metafora, epitet, takror, mubolag'a va ramziy tasvirlar keng qo'llanib, epik ruhni kuchaytirishga xizmat qiladi. Poetik tilning xalqona sodda va obrazlarga boyligi dostonning estetik ta'sirchanligini oshiradi. Syujet tizimi an'anaviy epik model asosida rivojlanib, qahramonning shakllanishi, sinovlardan o'tishi va g'alabaga erishishi kabi bosqichlarni qamrab oladi. Kompozision yaxlitlik voqealar izchilligi hamda dramatik keskinlik orqali ta'minlanganligi aniqlanib, doston poetikasining mukammal epik tizimga ega ekanligi asoslanadi.

Ishning **““Qironxon” dostonining poetikasida obrazlar tafakkuri va axloqiy-estetik qadriyatlar**” deb nomlanuvchi uchinchi bobda doston obrazlari tizimi orqali xalqning axloqiy-estetik qarashlari tadqiq qilindi. Tahlillar natijasida Qironxon obrazi ideal qahramon timsoli sifatida jasorat, sadoqat, vatanparvarlik va adolat timsolini ifodalashi aniqlandi. Asardagi yordamchi obrazlar esa xalq dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlar va ma'naviy qadriyatlarni ochib beruvchi muhim poetik vosita vazifasini bajaradi. Dostonda ruhiy kechinmalar, ichki dramatism va psixologik tasvirlarning mavjudligi epik asarning badiiy chuqurligini kuchaytiradi. Qahramonlarning ichki kurashi, ma'naviy tanlovlari va hissiy holatlari orqali insoniy kamolot g'oyasi ilgari surilgani ilmiy jihatdan asoslanadi.

Ilmiy rahbar

T.Sabitova

Magistrant

Sh.Musayev

**Of the Master's Thesis by Musayev Shohsuvor, 2nd-year Graduate
Student in the Specialty of Uzbek Language and Literature, Faculty of
Humanities, Chirchiq State Pedagogical University, on the Topic: "The
Poetics of the Epic 'Qironxon'"**
ANNOTATION

This Master's thesis explores the epic "Qironxon," a prominent example of oral folk art, and examines its poetics. The structure of the work comprises an introduction, three chapters, a conclusion, and a list of used literature.

The first chapter, titled "The History of Creation and Genre Characteristics of the Epic 'Qironxon'," provides a scientific analysis of the epic within the context of ancient Turkic oral traditions. The research establishes the epic as an integral continuation of Turkic epic thought, closely intertwined with the traditions of folk storytelling. It reveals that epic values such as heroism, patriotism, national defense, justice, and loyalty serve as the leading themes of the work.

In the subsequent chapter, "The Poetic Structure of the Epic 'Qironxon'," the poetic organization, artistic language features, and compositional framework of the epic are analyzed. The research findings indicate that the work extensively employs figurative expressions characteristic of folklore—including metaphors, epithets, repetitions, hyperboles, and symbolic imagery—to enhance its epic spirit. The simplicity of the folk-oriented poetic language, combined with its richness in imagery, increases the aesthetic impact of the epic. The plot system develops based on a traditional epic model, encompassing stages such as the hero's formation, trials, and ultimate victory. It is established that compositional integrity is maintained through the consistency of events and dramatic tension, proving that the epic's poetics possess a sophisticated and complete epic system.

The third chapter, "Imagery Thought and Moral-Aesthetic Values in the Poetics of the Epic 'Qironxon'," investigates the moral and aesthetic views of the people through the system of characters. The analysis identifies the character of Qironxon as the personification of an ideal hero, embodying courage, loyalty, patriotism, and justice. Supporting characters serve as crucial poetic tools that reveal the people's worldview, social relations, and spiritual values. The presence of emotional experiences, internal dynamism, and psychological descriptions enhances the artistic depth of the epic. The thesis scientifically demonstrates that the idea of human perfection is advanced through the characters' internal struggles, spiritual choices, and emotional states.

Scientific supervisor

T.Sabitova

Master's student

Sh.Musayev

MUNDARIJA

KIRISH.....

I-BOB. “QIRONXON” DOSTONINING YARATILISH TARIXI VA JANR XUSUSIYATLARI

1.1 Qadimiy turkiy xalq dostonchiligida “Qironxon” dostoni.....

1.2 Dostonning yaratilishi manbalari va tarixiy asoslari.....

Birinchi bob bo‘yicha xulosalar.....

II-BOB. “QIRONXON” DOSTONINING POETIK TUZILISHI

2.1 Poetik til va badiiy vositalar: ifoda va ifodaviylik.....

2.2 Dostonning kompozision qurilishi va syujet tizimi.....

Ikkinchi bob bo‘yicha xulosalar.....

III-BOB. “QIRONXON” DOSTONINING POETIKASIDA OBRAZLAR TAFAKKURI VA AXLOQIY – ESTETIK QADRIYATLAR

3.1 Doston obrazlarida xalqning ahloqiy qarashlari.....

3.2 Dostonda ruxiy kechinmalar va ichki drammatizm poetikasi.....

Uchinchi bob bo‘yicha xulosalar.....

XULOSA.....

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....

KIRISH

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zaruriyati: Jahon ta'lim muassasalarida ijtimoiy- madaniy jarayonlarda folklor asarlarini o'qitishga asos bo'luvchi innovasion, raqamli va zamonaviy o'quv materiallari va texnologiyalari metodlaridan unumli foydalanish amaliyotga tadbqiq etilmoqda. Madaniy merosning barqarorligi har qanday jamiyatda donolik, bilim, urf-odat, an'analarini keyingi avlodga yetkazib berish, xalq og'zaki ijodi va madaniy me'rosga munosabatni uyg'unlashtirish folklor asarlari xalq og'zaki ijodi madaniy me'ros an'analarini o'qitish, madaniy lingvistik tushunchalarni keyingi avlodlarga yetkazish bo'yicha tizimli amaliy loyihalarni takomillashtirishga qaratilgan tizimli ishlar olib borilmoqda.

Jahon ta'lim va tadqiqot tashkilotlarida folklor asarlarini o'qitish metodlari samaradorlikni oshirish uchun aniq mezonlarni ishlab chiqish AFS (American Folklore Society) Amerika folklor jamiyati, FICFC, (Folkland, International Centre for Folklore and Culture) Xalqaro folklor va madaniyat markazi (Hindiston), FLS (Thye Folklore Society) Folklor jamiyati, CIOFF (International Council of Organizations of Folklore Festivals and Folk Arts) Xalqaro folklor festivallari va folklor san'ati tashkilotlari Kengashi, GSF (Getting Started with Folklore & Folklore Studiyes) Folklor va folklorshunoslikni baholash tashkilotlar dasturlariga muvofiq folklor asarlarini zamonaviy yondashuvlar asosida o'qitish hamda o'qitishning dasturiy ta'minotini takomillashtirish, raqamli texnologiyalar va virtualizasiyalar yordamida o'qitishning aniq mezonlari ishlab chiqish borasida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Respublikamizda so'nngi yillarda folklorshunoslik nazariyasi, poetikasi va metodikasini tadqiq etish rivojlangan ta'lim tizimiga innovasion texnologiyalarni joriy etish orqali yuksak ma'naviyatli barkamol shaxsni kamol toptirishda folklor asarlarini ilg'or pedagogik va axborot – kommunikasion texnologiyalar yordamida o'qitish metodikasini takomillashtirishning me'yoriy asoslari yaratilmoqda. Ammo "globallashuv davrida, tijorat vositasiga aylangan "ommaviy madaniyat", shou-biznesning salbiy ta'siri tobora kuchayib borayotgan murakkab zamonda har

qanday milliy madaniyatning bulog‘i bo‘lgan folklor san‘atiga e‘tibor va qiziqish, afsuski, susayib borayotgani ham sir emas. Holbuki, folklor san‘ati, ta‘bir joiz bo‘lsa, bu – insoniyatning bolalik qo‘shig‘idir”. Natijada Yangi O‘zbekiston ta‘lim tizimida folklor asarlarini o‘qitishning dasturiy ta‘minotini takomillashtirishning didaktik imkoniyatlari ko‘payadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022- yil 28- yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son, 2023 yil 11-sentyabdagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi PF-158-son, 2017-yil 16-fevraldagi “Oliy o‘quv yurtlaridan keyingi ta‘lim tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-4958 son, 2019- yil 21 -oktyabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son, 2017- yil 12- yanvardagi “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ibot qilish bo‘yicha komissiya tuzish to‘g‘risida”gi PF-4789-son Farmonlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017- yil 6- apreldagi “Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limining davlat ta‘lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-187-son, 2022 yil 7 fevraldagi “Boysun bahori” xalqaro folklor festivalini tashkil etish va o‘tkazish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 59-son qarorlari va mazkur faoliyatga tegishli boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertasiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning obyekti: O‘zbek xalq og‘zaki ijodining mumtoz namunalaridan biri bo‘lgan “Qironxon” dostoni va uning badiiy-poetik xususiyatlari.

Tadqiqotning predmeti: “Qironxon” dostonining poetik tuzilishi, ya‘ni obrazlar tizimi, badiiy tasvir vositalari, syujet-kompozitsion qurilishi, til va uslub xususiyatlari hamda xalq estetik tafakkurining doston matnida aks etish usullari.

Tadqiqotning maqsadi: “Qironxon” dostonining poetikasini chuqur tahlil qilish, uning badiiy-uslubiy xususiyatlarini aniqlash, xalq og‘zaki ijodiga xos

poetik an'analarni ko'rsatish hamda bu doston orqali o'zbek xalqining dunyoqarashi, axloqiy-ruhiy qadriyatlari va tarixiy xotirasini ochib berish.

Tadqiqotning vazifalari:

“Qironxon” dostonining ilmiy-nazariy manbalar asosida o'rganilgan holatini tahlil qilish, doston ustida avvalgi tadqiqotlarni ko'rib chiqish;

Dostonning poetik tuzilishi - syujet-kompozitsiyasi, obrazlar tizimi va voqelik aks ettirish usullarini aniqlash;

Doston tilidagi badiiy ifoda vositalari (epitet, metafora, tasviriy vositalar va boshqalar)ni tahlil qilish;

Asardagi xalq og'zaki ijodiga xos poetik an'analar va ularning qanday ifodalanganini aniqlash;

Qahramonlarning obrazini poetik jihatdan ochib berish, ularning xalq idealiga mosligini tahlil qilish;

Doston orqali xalqning estetik qarashlari, tarixiy tafakkuri va axloqiy qadriyatlari qanday aks etganini o'rganish;

“Qironxon” dostonining zamonaviy o'zbek adabiyoti va madaniy-ma'naviy hayotidagi ahamiyatini ko'rsatib berish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

“Qironxon” dostonining poetik tuzilmasi ilk bor tizimli tarzda tahlil qilinib, syujet-kompozitsiya, obrazlar tizimi va badiiy vositalar asosida ilmiy asoslangan poetik model ishlab chiqildi.

Doston matnida xalq og'zaki ijodiga xos an'anaviy poetik shakllar va tasviriy vositalarning (masalan, folklor stereotiplari, formulali iboralar) qo'llanishi aniqlanib, ularning estetik va funksional vazifasi ochib berildi.

Qahramon obrazlari xalq idealining ifodasi sifatida poetik jihatdan tahlil qilinib, ular orqali xalqning axloqiy-ruhiy qadriyatlari va ijtimoiy qarashlari yoritib berildi.

“Qironxon” dostonining zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligida tutgan o'rni qayta ko'rib chiqilib, dostonning poetik xususiyatlari orqali uning madaniy-ma'naviy meros sifatidagi dolzarbligi ilmiy asosda isbotlandi.

Tadqiqotning asosiy masalalari va farazlari. “Qironxon” dostonida aks etgan dostonning syujet va kompozitsion tuzilishini poetik nuqtai nazaridan tahlil qilish badiiy vositalar orqali ifodalangan, doston qahramonlari obrazida xalq ongidagi ideal bilan qanday uygʻunlashganini aniqlash oʻz ifodasini topganligi, “Qironxon” dostonidagi qadriyatlar oʻzbek xalqining tarixiy-madaniy taraqqiyotida qanday oʻrini hamda doston orqali uzatilgan qadriyatlarning bugungi zamonaviy oʻzbek jamiyati tarbiyaviy jarayoniga taʼsiri, milliy qadriyatlarning dostonida ifodalanish usullari boshqa xalq ogʻzaki ijodi namunalariidagi qadriyat ifodasi bilan oʻxshashlik va farqlaraniqlashdan iborat.

“Qironxon” dostoni oʻzbek xalqining qadimiy milliy qadriyatlarini aks ettirgan holda, ularni keyingi avlodlarga yetkazishda beqiyos maʼnaviy manba boʻlib xizmat qilgan; doston qahramonlari siymosida xalq ongida azaldan shakllangan fazilatlar va ideal inson timsollari ifodalangan; “Qironxon” dostonidagi milliy qadriyatlar nafaqat tarixiy davr uchun, balki bugungi kunda ham dolzarb va tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi; doston orqali ifodalangan qadriyatlar oʻzbek xalqining milliy oʻzligini saqlab qolish va rivojlantirishda muhim rol oʻynagan; “Qironxon” dostoni va uning qadriyatlari zamonaviy maʼnaviy-maʼrifiy ishlar uchun boy oʻrganish manbasi ekanligi tadqiqot ishining farazlarini shakllantirishga yordam beradi.

Tadqiqot mavzusi boʻyicha adabiyotlar sharhi (tahlili). Mamlakatimizda Qironxon dostonining tadqiqi bilan koʻplab olimlar shugʻullangan. Qironxon dostoni poetikasi va uning badiiy xususiyati H.Zarif, M.Joʻrayev, T.Mirzayev, B.Sarimsakov, A.Qayumov¹ V.Jirmunskiy, V.Propp, S.Matveyev, K.Brig²galar tadqiqot ishlarini olib borganlar.

¹ Ёрматов И. «Алпомиш» достонида сўз такрори шакллариининг қўлланилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. -№ 5. - Б. 53-58. Sabitova T. Oʻzbek folklori. Darslik: Toshkent Sarbon LLS. 2024. – B.374.

Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг жаҳон халқлари эпик ижодиётида тутган ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1999. -№ 6. - Б. 34-37. Раҳимов А.С. Ўзбек халқ достонлари лексикасининг қиёсий-тарихий таҳлили (Эргаши Жуманбулбул ўғли ижоди мисолида): Филол. фан. номз. ...дис. автореф. – Самарқанд, 2002, 27 б. Жуманазарова Г.Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). – Тошкент, 2012. -288 б. Махмадиев Ш.С. Ўзбек халқ достонлари тилида стилистик формулалар. Филол. фан. номз. ...дис. автореф. –Тошкент, 2007, 26 б.

² Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избранные труды. – Л.: Наука, 1974; Пропп В.Я. Жанровый состав русского фольклора. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976; Матвеев С.А. Английские легенды (English folktales and legends). –М., 2014. – 130 с.

Xalq og‘zaki ijodi va uning epik, leksik, fraeologik tuzilishi hamda milliy qadriyatlarni o‘rganish doirasida B.Qosimov, B.To‘xliyev, B.O‘rinbayev, S.Tursunov, K.Bozorboyev, S.Yo‘ldoshev, X.Doniyorov, G.Atabayeva, M.Sharipova va boshqalar ilmiy izlanishlar olib borganlar. Ushbu olimlar xalq og‘zaki ijodi va uning badiiy xususiyatlari doirasida ilmiy ishlarini olib borganlar. Tadqiqotlarining ayrim qismida Qironxon dostoniga to‘xtalib o‘tgan, ammo mukammal va alohida ilmiy ish doirasida o‘rganilmagan. T. Mirzayev, B.Sarimsoqov, O.Madayev, T.Sabitova, N.Muxitdinova, M.Murodov, M.Saidovlar³ xalq og‘zaki ijodi poetikasi, o‘zbek xalq dostonchiligi badiiyati, janrlar tarixi va rivojlanishiga doir tadqiqot ishlarini olib borganlar. Xorijlik olimlardan, K. Violetta, T.Ruslan, E.Hidayat, M.Omariyen, J.Brunvand, J.Simon, Bronner, A.Altun⁴lar e‘tiborga loyiq tadqiqotlar olib borishgan.

Tadqiqotda qo‘llanilgan metodikaning tavsifi. Tadqiqot jarayonida xolislik, tizimli yondashuv, tarixiylik va mantiqiylik, gnoseologik va aksiologik tahlil kabi tamoyillarga tayanildi. Ilmiy izlanishlar jarayonida analiz va sintez, kuzatish, qiyosiy tahlil, vorisiylik, umumlashtirish, kompleks yondashuv kabi tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqot natijalarining nazariy ahamiyati. Tadqiqot natijalari o‘zbek xalqining og‘zaki adabiyoti va milliy qadriyatlar tarixini o‘rganishda ilmiy manba sifatida xizmat qiladi. “Qironxon” dostonida ifodalangan o‘zbek milliy xalqining ongi va qadriyatlarini zamonaviy yoshlar tarbiyasidagi o‘rni va ahamiyati haqida ilmiy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Tadqiqot natijalari o‘rta va oliy ta’lim

³ Мирзаев Т. Ўзбек фольклори. Тафаккур бўстони –Т.: 2020.; Мирзаев Т. Достон. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. –Т.: Фан, 1981.; О.Мадаев. ва бошқалар. Ўзбек фольклори. –Т.: 2022.; Сабитова Т. Ўзбек фольклори. Университетлар ва педагогика институтларининг Ўзбек филологияси факультетлари учун дарслик. –Т.: 2024.; Мurodov M. Ўзбек бахшилари поэтик мактаблари. Адабий мерос. -Т.: 1976, 4-сон; Саидов М. Ўзбек халқ дostonчилигида бadiий маҳорат масалалари. -Т.: 1969.

⁴ Violetta K.W. Folklore in the Digital Age: Collected Essays. Foreword by Andy Ross , Łódź University Press, Jagiellonian University Press, Łódź-Kraków.; 2016, doi: 10.18778/8088-258-4. Ruslan T.S., Hidayat E.W., Transformation of Folklore Texts into Interactive Multimedia Digital Forms as Blended Learning Teaching Material. N. Haristiani et al. (Eds.): ICOLLITE 2022, ASSEHR 722, pp. 575–580, 2022. https://doi.org/10.2991/978-2-494069-91-6_89;; Motaz Omarien Interactive Comics for Folklore Stories Arab (Families Passing Traditions to Children). Master's thesis 42 pages November 2020; Brunvand, Jan Harold (2001) “Folklore in the News (and, Incidentally, On the Net.” *Western Folklore*, Vol. 60, No. 1, pp. 47-66; Bronner, Simon J. (2009). “Digitizing and Virtualizing Folklore.” *Folklore and the Internet: Vernacular Expression in the Digital World*. Ed. Trevor J. Blank. Utah: Utah State University Press. Pp. 21-66; Akbaba-Altun S. Complexity of integrating computer technologies into education in Turkey. *Educ. Technol. Soc.* 2006; 9(1):176–187.

muassasalarida “Adabiyot”, “Folklorshunoslik” va “Xalq og‘zaki ijodi” kabi fanlarda qo‘shimcha darslik yoki o‘quv-uslubiy material sifatida foydalanish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati. tadqiqot natijalaridan Respublika “Ma’naviyat va ma’rifat” markazi, madaniy-ma’rifiy muassasalar faoliyatida hamda mavzuga oid o‘quv-metodik qo‘llanmalarni tayyorlashda foydalanish mumkinligi bilan izohlanadi Milliy o‘zlikni anglash va mustahkamlash jarayonida xalq dostonlarini o‘rganish va targ‘ib etishning ilmiy-uslubiy asoslari ishlab chiqilgani bilan izohlanadi.

Ish tuzilmasining tavsifi: Dissertasiya kirish, uchta bob, olti paragraf xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan iborat. Kirish qismida mavzuning dolzarbligi, muammoning o‘rganilganlik darajasi, tadqiqotning obyekti, predmeti, maqsadi, vazifasi, ilmiy yangiligi, ishning tuzilishi va shakli, metodikaning tavsifi kabi bo‘limlar yoritib berilgan.

I-BOB. “QIRONXON” DOSTONINING YARATILISH TARIXI VA JANR XUSUSIYATLARI

1.1 . Qadimiy turkiy xalq dostonchiligida “Qironxon” dostoni

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan milliy merosni tiuklashga alohida e‘tibor qaratdi. Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq davlatimiz tomonidan o‘tmishdagi boy madaniy merosni tiklash, xalqning qalbida asrlar davomida yashab kelgan, biroq sustlashgan qadriyatlarni qayta jonlantirishga yo‘naltirilgan siyosat olib borila boshlandi.

O‘tkazilgan har bir madaniy-ma’naviy tadbir amaliy mazmunga ega bo‘lishi bilan birga, xalq qalbiga ozodlik, o‘zlikni anglash tuyg‘usini olib kirishga qaratildi. Millat o‘tmishi va istiqboli haqida ochiq mulohaza yuritish, ajdodlarimizning ilmiy kashfiyotlari, madaniy yodgorliklari, din va qadriyatlar borasida baralla so‘zlash imkoniyati yuzaga keldi.

Aslida, o‘zbek xalqining boy madaniy merosga ega ekanligi haqida fikrlar mustabid tuzum davrida ham mavjud edi. Biroq bunday qarashlarni ilgari surgan ziyolilar og‘ir jazoga tortilgan, ko‘pchiligi – Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Otajon Hoshim kabi ijodkorlar otib yuborilgan. Ba’zilar – Usmon Nosir, keyinroq Mirtemir, Said Ahmad, Maqsud Shayxzoda singari adiblar uzoq yillik qamoq jazolariga hukm qilingan edi.

Shunga qaramay, erkinlik va xalq ma’naviyatini yuksaltirish yo‘lida xizmat qiluvchi adabiy asarlar yaratilishdan to‘xtamadi. 1960–1970-yillarda ijod maydoniga kirib kelgan yosh shoirlar – Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi ijodkorlar “O‘zbekim”, “O‘zbekiston” kabi she’rlari bilan yurtdoshlarimiz qalbida milliy g‘urur, istiqbolga ishonch tuyg‘usini uyg‘otdilar.

Shuningdek, 1950-yillardan boshlab Ibrohim Mo‘minov, Vohid Zohidov, Parso Shams, Solih Mutallibov, Hodi Zarif kabi atoqli ziyolilar Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Alisher Navoiyning “Xamsa”, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarlarini ilmiy asosda nashrga tayyorlab, keng jamoatchilikka taqdim etdilar.

Qizig'i shundaki, o'sha davr olimlari bu asarlardagi sovet mafkurasiga zid jihatlarini tanqidiy ruhda sharhlagan bo'lsalar-da, ularni to'liq nashr etishga ham erishganlar. Bu esa ilmiy fidoyilikning yorqin namunasi edi.

Shubhasiz, "Sovet tuzumi davrida xalq og'zaki ijodida hukmron siyosatga qarshi asarlar yaratilmaganmi?" degan savol tug'ilishi tabiiy. Biroq xalq og'zaki ijodi asarlari yozib olinmasa, ularni ommalashtirishga sharoit bo'lmasa, ular asta-sekinlik bilan unutilib ketadi. Aytilganlar yoddan chiqadi, mavjudligidan asar ham qolmaydi. Aynan shuning uchun ham o'sha yillarda diniy mavzulardagi rivoyatlar, afsonalarning mavjud bo'lgani haqida faqat og'zaki xotiralar orqali ma'lumotga egamiz.

Masalan, Otajon Hoshim tomonidan yozib olingan ayrim qo'shiqlarda kolxoz siyosatiga, paxta yakkahokimligiga nisbatan norozilik ifodalangan. Afsuski, turli sabablarga ko'ra bu yozuvlar bizgacha yetib kelmagan.

O'zbek xalq og'zaki ijodining yuksak namunalaridan biri bo'lgan "Qironxon" dostoni qadimiy turkiy xalqlarning epik an'alaridan oziqlangan holda shakllangan, o'z davrining estetik, axloqiy va ijtimoiy qarashlarini o'zida mujassam etgan yirik epik asardir. Dostonning ildizlari turkiy xalqlarning qadimiy epik tafakkuri, shonli tarixiy voqealari va etnik xotirasiga borib taqaladi. Xususan, "Alp Er To'nga", "O'g'uznoma", "Qutadg'u bilig" kabi turkiy yozma va og'zaki yodgorliklarda uchraydigan motivlar va obrazlar tizimi "Qironxon" dostonida ham o'z aksini topgan⁵.

Turkiy xalq dostonchiligida qahramonlik, vatanparvarlik, sadoqat, adolat, shijoat kabi umuminsoniy g'oyalar asosiy mavzu bo'lib xizmat qilgan. "Qironxon" dostoni ham ana shu qadimiy epik tafakkur asosida yaratilgan bo'lib, unda bosh qahramonning el-yurt, adolat, vafo yo'lida olib borgan kurashi, dushmanga qarshi jasorat bilan chiqishi epik mezonlar asosida yoritiladi.

Turkiy xalqlarning og'zaki epik merosi ko'p asrlar davomida o'z xalqining tarixiy xotirasi, ma'naviy dunyosi va madaniy qadriyatlarini ifodalab kelgan. Bu

⁵ Турсунов С., Пардаев Т., Турсунова М., Муртазов Б. Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи. –Т: Фан ва тахнология 2018. –Б. 212.

merosda dostonlar muhim o‘rin egallaydi. “Qironxon” dostoni esa ushbu epik an‘analari zanjirida o‘ziga xos yodgorlik sifatida ajralib turadi.

“Qironxon” dostoni bir tomondan an‘anaviy qahramonlik eposining asosiy xususiyatlariga ega bo‘lsa, ikkinchi tomondan – unda qadimiy turkiy dostonchilik arxetiplari saqlanib qolgan. Dostonning poetik va kompozitsion tuzilmasi, qahramonning epik funksiyasi, ramziy obrazlar va syujet strukturasidagi ba‘zi komponentlar turkiy xalqlarning qadimgi dostonlaridagi elementlar bilan bevosita bog‘liq.

Dostonning asosiy obrazlari – Qironxon, uning safdoshlari va qarshi kuchlar orqali xalqning tarixiy xotirasi va ijtimoiy ongida muhim o‘rin tutgan axloqiy qadriyatlar ifodalanadi. Ayniqsa, Qironxon obrazi turkiy xalqlarning an‘anaviy “alp” (bahodir) timsoliga yaqinlashtirilgan bo‘lib, u jasorat, sadoqat, aql-zakovat, el-yurt dardini yuragida his qiluvchi rahbar sifatida tasvirlanadi⁶.

Turkiy xalqlar dostonchiligida keng qo‘llanilgan formulaik iboralar, epitetlar, qasidaviy boshlang‘ichlar, qahramonning sinovdan o‘tishi, ayrim ritmik-tarixiy takrorlar kabi poetik usullar “Qironxon” dostonida ham saqlanib qolgan. Bu holat dostonning ko‘p asrlar davomida og‘zaki shaklda yashab kelganini, bardlar (baxshilar) tomonidan turli variantlarda ijro etilganini ko‘rsatadi.

Shuningdek, doston mazmunida tarixiy asoslar bilan bir qatorda mifologik, fantastik elementlarning mavjudligi bu asarning turkiy epik arxetiplar bilan bevosita bog‘liqligidan dalolat beradi. Qahramonning ajdaho, dev, yovuz kuchlar bilan kurashi orqali nafaqat jismoniy, balki ma‘naviy ustunlik g‘oyasi ilgari suriladi.

“Qironxon” dostonining janr xususiyatlari ham qadimiy turkiy dostonchilik an‘analari bilan uzviy bog‘liq. Doston an‘anaviy qahramonlik eposi janrida yaratilgan bo‘lib, u yerda syujetning qattiq izchilligi, konfliktning soddaligi, qahramonlarning idealizatsiyalangan obrazlarda berilishi, ezgulik va yovuzlik qarama-qarshiligiga asoslangan struktura kuzatiladi. Bu jihatlar o‘z navbatida

⁶ Норматов У. Халқ дostonларининг киёсий таҳлили. 2019 йил «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили»га бағишланган «Фан ва таълим-тарбиянинг долзарб масалалари» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман. Нукус 2019. –Б. 243.

“Qironxon” dostonini umumturkiy epik an’analar doirasida o’rganish imkonini beradi.

“Qironxon” dostoni – bu nafaqat o’zbek xalqining, balki butun turkiy dunyoning epik xotirasi va poetik tafakkuri mahsulidir. Uni qadimiy turkiy xalq dostonchiligi kontekstida o’rganish orqali biz milliy epik merosimizning genetik ildizlarini, shakllanish bosqichlarini va badiiy tafakkur darajasini chuqurroq anglash imkoniga ega bo‘lamiz⁷.

“Qironxon” dostoni xalq og‘zaki ijodining qadimiy qatlamiga mansub bo‘lib, uning paydo bo‘lishi va shakllanishi uzoq tarixiy jarayonlar davomida sodir bo‘lgan. Dostonning kelib chiqishi bevosita o’zbek xalqining tarixiy taqdiri, ijtimoiy hayoti, urushlar, o‘zlikni anglash va vatanparvarlik tuyg‘ulari bilan uzviy bog‘liqdir. U o‘zida turkiy xalqlarning qadimiy qahramonlik dostonlariga xos elementlarni saqlab qolgan holda, keyinchalik o’zbek folklorining an’anaviy epik tafakkuri doirasida boyib, milliy doston darajasiga ko‘tarilgan.

Doston yaratilgan davrda, ayniqsa, Xiva, Buxoro, Qo‘qon xonliklarida xalq orasida epos ijodkorlari - baxshi, dostonchi, oqin va jo‘rchilar faoliyat olib borgan. Ular xalq orasida epik asarlarni og‘zaki ravishda ijro etib, ularni avloddan-avlodga yetkazganlar. “Qironxon” dostoni ham mana shunday an’anaviy ijod muhitida paydo bo‘lib, keyinchalik turli hududlarda keng tarqalgan.

Ushbu dostonning bir necha variantlari mavjud bo‘lib, ular Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm, Farg‘ona vodiysi va boshqa viloyatlarda dostonchilarning ijrosida yozib olingan. Har bir variantda dostonning syujeti, obrazlar tizimi, ba’zi nomlar yoki voqealar farqli tafsilotlarga ega bo‘lsa-da, asarning asosiy g‘oyaviy yo‘nalishi va poetik ruhiga putur yetmagan.

Ilmiy adabiyotlarda “Qironxon” dostonining ilk yozma manbaga tushirilishi haqida aniq sana ko‘rsatilmagan bo‘lsa-da, XX asrning ikkinchi yarmida bu doston folklorshunoslar tomonidan qaydga olingan va ilmiy muomalaga kiritilgan. Jumladan, Mamatqul Jo‘raev tuzgan “O‘zbek xalq ijodi

⁷ Норматов У. Халқ дostonларида айрилиқ мотиви. International Congress on Multidisciplinary Studies August 25-28, 2019 / Shymkent, Kazakhstan. 2019. –P. 134.

yodgorliklari” (2015) to‘plamining 3-jildida doston ilk bor to‘liq holatda e‘lon qilingan. Bu nashr asosida doston bo‘yicha ilmiy izlanishlar uchun tayanch matn vujudga keldi⁸.

Shuningdek, “Qironxon” dostoni ayrim jihatlari bilan boshqa epik asarlar, xususan, “Alpomish”, “Ravshan”, “Go‘ro‘g‘li”, “Chor darvesh” kabi xalq dostonlari bilan janr va strukturaviy jihatdan hamohanglik kasb etadi. Ammo “Qironxon” dostoni o‘zining mustaqil obrazlar tizimi, o‘ziga xos syujet chiziqlari va axloqiy-ruhiy g‘oyalari bilan boshqa dostonlardan ajralib turadi.

Dostonning xalq orasida keng tarqalganligi, uning ko‘p variantli va ko‘p funksiyali asar sifatida yashab kelganini ko‘rsatadi. U nafaqat xalqni ma‘naviy jihatdan tarbiyalagan, balki tarixiy xotirani saqlovchi, axloqiy-me‘yoriy tizimni mustahkamlovchi vosita sifatida ham xizmat qilgan.

“Qironxon” dostonining yaratilish tarixi murakkab, ammo sarmazmun jarayon bo‘lib, u o‘zbek xalqining tarixiy-madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq. Doston turli ijtimoiy-siyosiy sharoitlarda shakllanib, xalq og‘zaki ijodining abadiy yodgorligiga aylangan.

Dostonning asosiy g‘oyasi - xalq manfaatini himoya qilish, adolatni tiklash, iymon, sadoqat va jasoratni targ‘ib qilish - bu qadriyatlar qadimiy turkiy eposlarning asosiy ideallari sifatida qaralgan. Qironxon obrazi o‘zbek xalq eposidagi Alpomish, Ravshan kabi qahramonlar qatorida turadi, ammo u ancha real, ijtimoiy ongga yaqin obraz bo‘lib, xalq ichidan chiqqan, lekin xalqdan yuksalgan ideal timsoldir.

Doston asrlar davomida baxshilar, jo‘rchilar tomonidan og‘zaki ijro etilib, xalq xotirasi va tilida yashab kelgani uni tirik doston sifatida qabul qilish imkonini beradi. Bu jihati bilan ham “Qironxon” qadimiy turkiy dostonchilikning ijtimoiy-funksional davomchisi bo‘lib xizmat qilgan. “Qironxon” dostoni – qadimiy turkiy xalq dostonchiligining milliy shakldagi ifodasi bo‘lib, o‘zbek xalqining tarixiy xotirasini, axloqiy mezonlarini va estetik qarashlarini badiiy tarzda mujassam

⁸ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт –матбаа уждий уйи –Т: 2015.

etgan. Dostonning qadimiy epos an'analari bilan uzviy bog'liqligi uni nafaqat o'zbek, balki butun turkiy xalqlar epik madaniyatining tarkibiy qismi sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Xalq og'zaki ijodi – mehnatkash xalq ijodiy faoliyatining eng muhim ifodasi bo'lib, u asrlar davomida og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga o'tib, badiiy shakllar orqali sayqal topgan. Turkiy xalqlarning og'zaki adabiy merosi esa ushbu ijodning eng yuksak ko'rinishlaridan biri sifatida dostonchilik an'alarida mujassam bo'lgan.

Qadimiy turkiy dostonlar – xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy hayoti, orzu-umidlari, axloqiy qarashlari, jasorat va vatanparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan epik asarlardir. Ular musiqiy, dramatik, poetik va ramziy elementlarning uyg'unligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham dostonlarni sintez san'ati yoki sinkretik adabiyot deb atash mumkin – chunki unda so'z, kuy, ijro, harakat va tasvir bir butun badiiy ifodaga birlashadi⁹.

Dostonlar – xalq hayotining eng muhim voqealarini umumlashtirgan, xalq ruhiyatini, estetik qarashlarini, olam haqidagi tasavvurlarini badiiy vositalar bilan ifodalagan yodgorliklardir. Ular faqat bir kishining emas, balki butun xalqning ruhiy tajribasi mahsuli sifatida qadrlidir. Ayniqsa, qadimiy turkiy dostonlar – “Alp Er To'nga”, “O'g'uznoma”, “Qutadg'u bilig” kabi asarlar turkiy xalqlarning epik tafakkuri, qadimiy estetik mezonlari va dunyoqarashining badiiy in'ikosi hisoblanadi.

Dostonchilikda xalqchilik muhim o'rin egallaydi. Har bir doston mazmunida xalqning ijtimoiy-siyosiy munosabatlari, tarixiy bahosi va axloqiy qadriyatlari ifodalanadi. Tarixiy voqealar xalq dunyoqarashi asosida badiiylashtiriladi. Bu esa epik asarlarning ijtimoiy-falsafiy va estetik-funksional ahamiyatini oshiradi.

Folklorshunoslik – ana shunday og'zaki dostonchilik merosini ilmiy asosda o'rganuvchi fan sohasidir. Bu fan qadimiy yozma manbalar, tarixiy xotiralar, sayyohlar va tarixchilarning qaydlarini tahlil qilish orqali turkiy xalqlarning

⁹ Хайдаров З. Номоддий маданий мерос. Наманган 2014. –Б. 61.

ogʻzaki epik ijodini ilmiy jihatdan yoritadi. Jumladan, qadimgi Yunon, Xitoy, Arab va fors manbalarida qayd etilgan rivoyatlar, marosimlar, urf-odatlar turkiy dostonchiligining shakllanish jarayoniga doir muhim dalillardir¹⁰.

Oʻzbek dostonchiligida “Alpomish”, “Goʻroʻgʻli”, “Ravshan”, “Qironxon” kabi asarlar ana shu qadimiy turkiy epik anʼanalar davomchisi boʻlib, ular xalq ogʻzaki ijodi asosida shakllangan, ammo vaqt oʻtishi bilan ijodiy qayta ishlanib, tarixiy muhitga moslashgan. Har bir avlod ularni oʻz zamonasining gʻoyaviy-estetik talablari asosida boyitib, yangilab ijro etgan.

XX asr boshlaridan boshlab oʻzbek xalq toʻplash, nashr qilish va ilmiy oʻrganish ishlari boshlangan. Xususan, Hodi Zarif, Mahmud Saʼdiy, Toʻra Mirzayev, B. Sarimsakov, H. Sharipov kabi olimlar oʻzbek xalq dostonchiligi asoslarini oʻrganib, bu sohaga mustahkam ilmiy-metodik asoslar yaratganlar.

Bugungi kunda turkiy xalq dostonchiligi – xalq ruhiyatining abadiy guvohnomasi, madaniy-milliy oʻzlikning ramzi, badiiy tafakkurning bebaho manbai sifatida qadrlanmoqda. Ularni oʻrganish nafaqat ilmiy, balki maʼnaviy-maʼrifiy ahamiyatga ham egadir.

Qadimiy turkiy xalq dostonchiligi – turk xalqlarining tarixiy hayoti, urf-odatlari, qadriyatlar va tasavvurlarini sheʼriy va epik shaklda ifodalagan boy madaniy merosdir. Bu dostonlar koʻpincha mardlik, sadoqat, donolik va xalqning azaliy kurash ruhini aks ettiradi. Shunday dostonlardan biri – “Qironxon” dostoni, qadimiy turkiy dostonchilik merosining yorqin namunasidir. “Qironxon” dostoni bosh qahramoni Qironxon atrofida shakllangan voqealarni hikoya qiladi. Dostonning markaziy mavzusi – jasorat, adolat va vatanparvarlikdir. Qahramon oʻz xalqini himoya qilish, zulm va xiyonatga qarshi kurashish uchun fidoyilik koʻrsatadi. Shu jihati bilan doston, qadimiy turkiy jamiyatning urf-odatlari, qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlarini aks ettiradi. “Qironxon” dostoni qadimiy turkiy xalq dostonchilik merosining muhim qismi boʻlib, u jasorat, sadoqat va vatanparvarlik timsoli sifatida ajralib turadi. Doston nafaqat epik voqealarni hikoya qiladi, balki turkiy xalqlarning tarixiy ongini, maʼnaviy qadriyatlarini va madaniy

¹⁰ Сабитова Т. Халқ ижоди сабоқлари. –Т: Мумтоз сўз. 2011.

merosini yosh avlodga yetkazish vositasi sifatida xizmat qiladi. Shu jihatdan, "Qironxon" dostoni ilmiy nuqtai nazardan ham qadimiy turkiy dostonchilikni o'rganishda asosiy manba bo'lib hisoblanadi.

1.2. Dostonning yaratilishi manbalari va tarixiy asoslari

O'zbek xalq dostonlarining yaratilish manbalari va tarixiy asoslari qadimiy sivilizatsiyalar tutashgan Markaziy Osiyo hududidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, etnik shakllanish bosqichlari va ma'naviy qadriyatlar silsilasi bilan uzviy bog'liqdir. Har qanday epik asarning vujudga kelishi muayyan tarixiy davrning mahsuli bo'lib, dostonlardagi voqealar silsilasi real voqelikning badiiy transformatsiyasi natijasida shakllanadi. Dostonchilikning eng qadimiy qatlamlari mifologik tasavvurlar va totemistik qarashlarga borib taqalsa-da, ularning tarixiy asosi sifatida xalqning o'z ozodligi va mustaqilligi yo'lidagi kurashlari, yirik qabilaviy ittifoqlarning vujudga kelishi va markazlashgan davlatchilik sari intilishlar xizmat qilgan. Masalan, "Alpomish" dostoni misolida ko'radigan bo'lsak, uning yaratilish manbalari sifatida miloddan avvalgi asrlardagi sak-massaget va keyingi davrlardagi turkiy qabilalarning ko'chish jarayonlari, qo'ng'iroq urug'ining etnik tarixi va ularning ijtimoiy munosabatlari ilmiy tadqiqotlarda asosiy manba sifatida ko'rsatiladi. Tarixiy asoslar doston syujetida "epik vaqt" va "epik makon" tushunchalari orqali namoyon bo'lib, ularda real tarixiy shaxslarning prototiplari yoki aniq tarixiy voqealarning badiiy talqini saqlanib qoladi. Shuningdek, dostonlarning yaratilishida zardushtiylik davri yodgorliklari, qadimiy bitigtoshlar va o'rta asrlar yozma adabiyoti elementlari ham muhim manba vazifasini o'tagan. Epik an'ana xalqning o'tmishdagi qahramonliklarini, urug'-aymoqchilik munosabatlarining parchalanishi va umummilliy birlik g'oyalarini o'zida mujassam etib, og'zaki ijodning "jonli tarixi" sifatida shakllangan. Binobarin, dostonlarni ilmiy tahlil qilishda ularning genezisini o'rganish, tarixiy fakt va badiiy to'qima o'rtasidagi mutanosiblikni aniqlash dostonchilik maktablarining shakllanish qonuniyatlarini tushunishga imkon beradi. Tarixiy asoslar dostonning faqat mazmunini emas, balki uning janriy

xususiyatlari, qahramonlar tipologiyasi va g'oyaviy yo'nalishini ham belgilab beruvchi fundamental omil sanaladi.

O'zbek xalq og'zaki ijodi o'zining boy ma'naviy qadriyatlari bilan nafaqat milliy, balki jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ham ulkan hissa qo'shib kelgan. Xalq dostonlari esa bu ijodning eng yorqin durdonalaridan biri bo'lib, baxshilar ijodida yaratilgan asarlar orqali avloddan-avlodga yetib kelgan. Ularning umrbodligi, afsonaviyligi va xalqona ruhiyati har bir tinglovchida ezgu his-tuyg'ularni uyg'otadi. Xalq dostonlarida ifodalangan mardlik va qahramonlik, ona-Vatanga muhabbat, pokiza sevgi va sadoqat, or-nomus hamda burchkorlik kabi qadriyatlar har bir tinglovchining qalbida ezgu niyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois ham xalqimiz orasida "Baxshisi bor elning baxti bor" degan naql yuzaga kelgan. O'zbek dostonlari qatorida "Qironxon" dostoni ham xalq og'zaki ijodining tarixiy rivojlanishi jarayonida shakllangan. Mazkur doston bir necha xalq ijodi janrlarini – ertak, afsona, rivoyat, qo'shiq va maqollarni o'zaro uyg'unlashtirgan holda yuzaga kelgan. Shu sababli "Qironxon" dostoni o'ziga xos janriy xususiyatlarga ega bo'lib, unda real hayot manzaralari romantik va fantastik unsurlar bilan uyg'unlashgan¹¹.

Doston mazmuni xalqning orzu-umidlari, adolatga bo'lgan ishonchi va zulmga qarshi kurash g'oyalarini aks ettiradi. Asarda Qironxon obrazi xalq ideali sifatida tasvirlangan bo'lib, u jasorat, mardlik, fidoyilik va vatanparvarlik timsoli sifatida gavdalanadi. Qahramonning harakatlari orqali xalqning ozodlikka intilishi va adolatli jamiyat qurish orzusi ifodalanadi. Shu bilan birga, "Qironxon" dostoni o'zining g'oyaviy-badiiy mukammalligi, syujetining qiziqarliligi va obrazlar tizimining boyligi bilan xalq epik merosida muhim o'rin egallaydi. Mazkur doston o'zbek folklorining nodir namunalari qatorida mustahkam o'rin tutgan bo'lib, uning yaratilishi va shakllanishi xalq og'zaki ijodining tarixiy jarayoni va madaniy rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqdir. "Qironxon" dostoni o'zbek xalq og'zaki ijodining qadimiy va yirik epik namunalardan biri bo'lib, u xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy qarashlari hamda orzu-umidlarini badiiy ifodalagan asardir.

¹¹ Мирзасев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. –Тошкент: Фан, 1979. –Б. 35.

Dostonning aniq muallifi noma'lum bo'lib, u asrlar davomida baxshi va oqinlar tomonidan og'zaki ravishda ijro etilib, sayqallanib kelgan. Dostonning yaratilish davri taxminan o'rta asrlarga borib taqaladi. Unda tasvirlangan voqealar, ijtimoiy munosabatlar, urf-odatlar va hayot tarzi asosan feodal jamiyatga xos bo'lib, bu hol dostonning tarixiy ildizlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. "Qironxon" dostoni xalq orasida keng tarqalgan bo'lib, uning bir necha variantlari mavjud. Bu variantlarning mavjudligi asarning uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllanganini ko'rsatadi. Doston mazmunida adolat, mardlik, vatanparvarlik, jasorat va xalq manfaatini himoya qilish g'oyalari yetakchi o'rin tutadi. Qironxon obrazi xalq ideali sifatida tasvirlanib, u zolimlarga qarshi kurashuvchi, adolatni tiklovchi qahramon sifatida gavdalanadi. Bu jihatlar dostonning xalq ijtimoiy-siyosiy hayoti bilan chambarchas bog'liq holda yaratilganidan dalolat beradi¹².

"Qironxon" dostoni dastlab og'zaki ijod mahsuli sifatida shakllanib, keyinchalik folklorshunoslar tomonidan yozib olingan va ilmiy muomalaga kiritilgan. Ayniqsa, XX asrda o'zbek folklorini to'plash va nashr etish jarayonida dostonning bir necha matnlari qayd etilgan. Bu hol asarning xalq madaniy merosidagi muhim o'rnini tasdiqlaydi. "Qironxon" dostoni uzoq tarixiy jarayon davomida xalq tafakkuri va badiiy ijodi mahsuli sifatida shakllangan bo'lib, u o'zbek epik an'anasining muhim yodgorliklaridan biridir. "Qironxon" dostonining yaratilishi va shakllanishi o'zbek xalq badiiy tafakkurining boy an'analari bilan chambarchas bog'liq. Ushbu doston xalq ma'naviy qadriyatlarini, shuningdek, jangovar va axloqiy mavzularni keng yoritib, o'zbek xalqining tarixi, urf-odatlari va badiiy tafakkurining muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Doston o'zining mazmun-mohiyatida mardlik, jasorat, ota-Vatan sevgisi, adolat va mehr-muhabbat kabi qadriyatlarga asoslanadi. Shu sababli, u nafaqat adabiy, balki pedagogik va tarbiyaviy ahamiyatga ham ega bo'lib, avloddan-avlodga og'zaki ravishda yetib kelgan¹³.

¹² Шодиева С. "Сохибқирон" достони ва унинг вариантлари // Ислом шоир ва унинг халқ поэтикасида тутган ўрни. –Тошкент: Фан, 1978. –Б. 38-39.

¹³ Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Достон, унинг тулари ва тарихий тараққиёти // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. –Тошкент: Фан, 1981. –Б.21.

Dostonning yaratilish jarayoni bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Avvalo, u xalq orasida keng tarqalgan ertak, rivoyat va jangovar voqealardan shakllangan. Ba'zi tadqiqotchilarning fikricha, "Qironxon" asari "Baxshichilar" tomonidan ijod qilingan va xalq ijodining ajralmas qismi sifatida shakllangan. Baxshilar tomonidan yaratilgan dastlabki matnlar xalq og'zaki ijodining turli qatlamlarini, jumladan, jangovar sarguzashtlar, mehr-muhabbat voqealari va epik qahramonlarning jasoratlarini jamlagan. Shu tariqa, doston epik fantastiya va romantik sarguzasht janrlarining elementlarini o'zida mujassam etgan. "Qironxon" dostonining muhim jihati shundaki, u ijtimoiy-maishiy voqealarni ham o'z ichiga oladi. Ya'ni, doston qahramonlarning faqat jang va sarguzashtlari bilan cheklanmay, ularning oilaviy hayoti, ijtimoiy munosabatlari va shaxsiy xarakteri haqida ham ma'lumot beradi. Bu esa dostonni yanada boy va mazmunli qilgan. Shu bilan birga, dostonning turli shakllari mavjud bo'lib, ular mintaqaviy xususiyatlar, baxshichilar ijodi va mahalliy folklor an'analari bilan bog'liq. Masalan, Qirg'iziston, Xorazm va boshqa hududlardagi variantlarda voqealar va qahramonlarning ismlari va xatti-harakatlari biroz farq qilgan. Dostonning yozma manbalarda saqlangan variantlari ham mavjud. Arab alifbosida yozilgan qo'lyozma nusxalari ilmiy tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Shu tariqa, "Qironxon" dostonining xalq og'zaki ijodidan kelib chiqib, yozma shaklga o'tishi, uning tarixiy davomiyligini va ilmiy ahamiyatini oshiradi. Tadqiqotlarga ko'ra, dostonning badiiy va dramatik mohiyati, qahramonlarning xarakterlari, voqealar ketma-ketligi va fantastiya elementlari badiiy tafakkur va tarixiy xotira bilan uyg'unlashgan.

Shuni ta'kidlash lozimki, dostonning mazmuni va janri "maishiy-romantik" epik yo'nalishga yaqin bo'lib, u o'zbek xalqining epik va folklor an'analari bilan chambarchas bog'liq. Shu bois, "Qironxon" dostonini o'rganish nafaqat badiiy tafakkur va tarixiy bilimni oshirish, balki xalq madaniyati va qadriyatlarini chuqur anglash uchun ham muhimdir.

O'zining betakror ma'naviy qadriyatlari bilan jahondagi madaniyat va sivilizatsiyaga munosib hissa qo'shgan xalq og'zaki ijodi rivojida baxshilar ijodida yaratilgan dostonlar o'ziga xos o'ringa ega. Ular uzoq umrli, afsonaviy va xalq

ruhini aks ettiruvchi asarlar sifatida ajralib turadi. Xalq dostonlarida tasvirlangan jasorat, vatanparvarlik, sof sevgi, or-nomus va fidoyilik kabi qadriyatlar tinglovchilarning qalbida ezgu niyatlar va umidlarni uygʻotadi. Shu bois, xalqimiz “Baxshisi bor elning baxti bor” degan hikmatni qadrlaydi. Oʻzbek xalqining ezgu kuylari va ulugʻ gʻoyalari baxshilar tomonidan hanuzgacha ijro etilib, bayramlarda, dehqonchilik va chorvachilik ishlarida hamda doston aytish marosimlarida jonli ifoda topadi. Oʻzbek dostonlari qatorida “Qironxon” dostoni ham xalq ogʻzaki ijodining rivojlanishida muhim oʻrin tutadi. Ushbu doston bir nechta xalq ogʻzaki ijodi janrlarini – ertak, afsona, rivoyat, qoʻshiq va maqollarni uygʻunlashtirib, oʻziga xos janriy xususiyatlarga ega boʻlgan. Unda real hayot sahnalari bilan bir qatorda romantik va fantastik unsurlar ham mujassam. Doston mazmunida xalqning orzu-umidlari, adolatga boʻlgan ishonchi va zulmga qarshi kurash gʻoyalari asosiy oʻrin egallaydi. Qahramon Qironxon obrazi xalq ideali sifatida tasvirlanib, jasorat, mardlik, fidoyilik va vatanparvarlik timsoli sifatida gavdalanadi. Qahramonning harakatlari orqali xalqning ozodlikka intilishi va adolatli jamiyat barpo etish orzusi ifodalanadi¹⁴.

“Qironxon” dostoni syujetining qiziqarliligi, obrazlar tizimining boyligi va gʻoyaviy-badiiy mukammalligi bilan oʻzbek xalq epik merosida alohida ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan u oʻzbek folklorining nodir namunalaridan biri hisoblanadi. Professor T. Mirzayevning fikricha, baxshilar “Qironxon” dostonini uning matn kuchi va Avazxonning baland nafasida qadrlashadi. Mashhur xalq shoiri Ergash Jumanbulbul oʻgʻli bu dostonni “Xamsa” asarlari qatoriga qoʻshib, “Qironxon”, “Avazxon”, “Alpomish” va “Goʻroʻgʻli”ni alohida eʼtirof qiladi. Shu bois, dostonlar orqali xalq tarixiy xotirasini, milliy qadriyatlarini va ezgu niyatlarini avlodlarga yetkazib kelgan. “Qironxon” dostoni xalq ijodiyoti orasida keng tarqalgan boʻlib, folklor tadqiqotlarida mustahkam oʻrin egallaydi. Dostonning ikki asosiy varianti mavjud: birinchisida qahramon “Soxibqiron”, “Soxibkamol-Soxibqiron”, “Olimshoh” kabi nomlar bilan ataladi va bu variant romantik-fantastik ruhda yaratilgan; ikkinchisida esa qahramon “Qironxon” nomi

¹⁴ Хоразм эртаклари. Тўплаб, нашрга тайёргарловчи: Ф.Абдуллаев –Т: 1961. –Б. 160-164.

bilan tanilgan bo‘lib, voqealar hayotiy va realistik uslubda ifodalanadi. Har ikki variant o‘ziga xos badiiy xususiyatlarga ega bo‘lib, xalq dunyoqarashi va estetik qarashlarini aks ettiradi¹⁵.

Dostonning syujeti, baxshi an‘anasi, voqealar rivoji, dramatik keskinligi, obrazlar tizimi va badiiy ifoda vositalari mukammal uyg‘unlashgan. Shu sababli “Qironxon” dostoni xalq epik ijodining yetuk namunasidan biri sifatida qadrlanadi. Ushbu doston yosh avlodni vatanparvarlik, jasorat, adolat va ezgulikka undaydi hamda o‘zbek xalqining ma’naviy olamini boyitishga xizmat qiladi. “Qironxon” dostoni arab alifbosida yozilgan qo‘lyozma nusxasi O‘z FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutida saqlanadi. Qo‘lyozma 35 betdan iborat bo‘lib, unda 2337 misra mavjud. Taxminan XIX asr oxiri — XX asr boshlarida yozilgan bu qo‘lyozma 1926 yilda mashhur shoira Muhammadqul Jomurod o‘g‘li Po‘lat va Xo‘shor baxshi ijrosida tayyorlangan. Qo‘lyozma xalq og‘zaki ijodining nodir namunalaridan biri sifatida folklor arxivida 35-inventar raqami ostida saqlanadi va Qo‘ziqum hamda Zarafshon vohalarida keng tarqalgan birinchi variant sifatida e’tirof etilgan.

Qironxon dostonining shakllanishi va yaratilishida Muhammadqul Jomurod Po‘lkan shoirning roli katta hisoblanadi. Atoqli xalq baxshisi, o‘zbek dostonchilik maktabi asoschilaridan biri Muhammad Jomurod o‘g‘li Po‘lkan 1874 yilda hozirgi Samarqand viloyatining Kattaqo‘rg‘on tumaniga qarashli Qatag‘on qishlog‘ida Mulla Jomurod xonadonida tavallud topgan. Muhammadning dostonchilikka mehr-muhabbati balandligini bilgan Qo‘rg‘on dostonchilik maktabi namoyondalaridan biri, mashhur Jassoq baxshi uni o‘ziga shogirdlikka oladi va 70 dan ortiq dostonlarni o‘rgatadi: “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi dostonlar, “Qironxon”, “Orzigul”, “Alpomish”, “Yodgor”, “Rustam” turkumi va boshqalar. Yosh Muhammad 25 yoshida xalq dostonchisi sifatida elga taniladi. Oktyabr inqilobidan keyin, Po‘lkan shoir ko‘plab hamyurtlari kabi sovuq Sibir o‘rmonlariga mardikorlikka safarbar qilinadi. Ma’lumotlarga qaraganda, Muhammadqul “Po‘lkan” taxallusini mardikorlikda yurgan paytida tanlagan. Bu jumla “polk”

¹⁵ Мирзасев Т. Халқ бхшиларининг эпик репертуари. —Тошкент: Фан, 1979. —Б.35.

soʻziga “an” qoʻshimchasi qoʻshiluvidan hosil boʻlgan degan qarashlar bor. Boshqa maʼlumotlarga koʻra “Poʻlkan” qadimgi moʻgʻilchada “ulugʻ”, “katta” maʼnolarini anglatadi. Baxshi shoir shu sababli bu soʻzni taxallus sifatida qabul qilgan boʻlishi mumkin. Poʻlkan shoirning repertuarlari mavzu va janr jihatidan turli-tuman boʻlib, ularda oʻzbek xalqining oʻtmishidagi hayoti, urf-odatlar, intilishi va orzu-umidlari ifodalangan. “Hasan batrak” (1927) dostonida oʻzbek mehnatkashlarining yer va suv haqidagi orzu-tilaklari, bu yoʻldagi kurashi aks etgan. Poʻlkan kuylagan anʼanaviy dostonlar ham gʻoyaviy va badiiy yuksakligi bilan ajralib turadi. Poʻlkan ijodi oʻzbek folklori taraqqiyotida muhim bosqich boʻldi. Poʻlkan shoir ogʻzidan oʻttizdan oshiq doston va termalar yozib olingan. Uning oʻzi esa yangi joriy qilingan kirill imlosini yaxshi bilmagani uchun savodsiz deb hisoblangan. Aslida Poʻlkan xatirchilik shayxdan Qurʼoni Karimni oʻrgangan hamda islom dinini va falsafasini yaxshi bilgan ilmli kishi boʻlgan.

Poʻlkan shoir repertuaridagi xalq dostonlari va terminlarini yozib olish ishlari 1926 yildan boshlangan. Baʼzi ijro etilgan folklor asarlari Mukim Hamzabekov, Fotima, Muhammad Ehrnazar oʻgʻli, Mahmud Zarifiy kabi doliy folklor toʻplovchilar hamda Khodiy Zarif, Mansur Afzalov, Muniskhon Toshpoʻlatova singari hamjamiyat tadqiqotchilarining sayohat va xarakatlari tufayli xalqimizning bebaho maʼnaviy qadriyatlar hazinasidan zokk olingan.

OʻzR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivida Muhammadqul Jonmurodov oʻgʻli Poʻlkan shoirdan yozib olingan dostonlar quyidagilardir: “Alpomish”, “Avazxon”, “Avazning oʻgʻillanishi”, “Berdiyor otalik”, “Boʻtakuz”, “Gulpur parni”, “Goʻrgʻolpining toʻpilish va bolaligi”, “Goʻrgʻolpining Rayhon arbaq qizini olib koʻchib kelishi”, “Goʻrgʻolpining Rayhon arbaq ustiga yollab borishi”, “Zamonbek”, “Xasan qaqiq”, “Mardikor”, “Miskol pari”, “Temirxoʻja podsho”, “Hidirlielbigi”, “Shaybonixon”, “Ernazar”, “Yusuf bilan Ahmad”, “Yunus pari”, “Kironxon Alihon oʻgʻli”, “Xasankul”, “Xidamat” kabi dostonlar saqlangan. Doston qoʻlyozmasidagi qaydnomaga koʻra, Poʻlkan shoirdan “Qironxon” dostoni yozib olinishi jarayonida Jolgʻosh baxshi

ham ishtirok etgan va asarning ma'lum o'rinlarini ijro etgan¹⁶. Ma'lumki, Jolg'osh baxshi Qo'rg'on dostonchilik maktabining mashhur shoirlaridan biri bo'lgan. Jossokumla Xolmurod o'g'lining farzandi bo'lib, dastavval epik asarlarni ijro etish san'atini otadan o'rgangan. Keyinchalik esa xalqimizning ulkan baxshisi Ergash Jumanbulbul o'g'liga shogird bo'lgan. Professor T. Mirzayevning qayd etishicha, Ergash Jumanbulbul o'g'lining shogirdlaridan Quy Abduvali o'z iqtidorini namoyon qilib, bahodaguy dostonni darajasiga ko'tarilgan bo'lsa, Abdulqa va Jolg'osh kabi shogirdlar birlashgan. Bu fikrlar doston ijro etish uslubida qo'llanilgan.

O'zbek xalq og'zaki ijodi, xususan, dostonchilik an'anasi xalqning ko'p asrlik ma'naviy tajribasi, tarixiy xotirasi va estetik qarashlarini mujassam etgan muhim madaniy hodisa hisoblanadi. Baxshilar ijodida shakllanib, avloddan-avlodga og'zaki tarzda yetib kelgan dostonlar xalqning ijtimoiy hayoti, axloqiy-me'yoriy qarashlari, orzu-umidlari va adolat haqidagi tasavvurlarini badiiy jihatdan ifodalab kelgan. Shu jihatdan "Qironxon" dostoni ham o'zbek xalq epik merosining yirik va qadimiy namunalaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, "Qironxon" dostoni mazmunan mardlik, jasorat, vatanparvarlik, adolat, fidoyilik va xalq manfaatini himoya qilish kabi g'oyalarga asoslangan bo'lib, Qironxon obrazi xalq ideali darajasiga ko'tarilgan qahramon sifatida tasvirlanadi. Doston syujetida real hayot manzaralari romantik va fantastik unsurlar bilan uyg'unlashib, uning badiiy-estetik qiymatini yanada oshiradi. Asarning janriy xususiyatlari ertak, afsona, rivoyat, qo'shiq va maqol elementlarining sintezida namoyon bo'lib, bu hol dostonning xalq tafakkuri mahsuli sifatida shakllanganini ko'rsatadi.

"Qironxon" dostonining bir necha variantlarda mavjudligi uning uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida turli hududlar va baxshilar ijodi orqali sayqallanib borganidan dalolat beradi. Variantlar o'rtasidagi farqlar asosan qahramon nomlari, voqealar talqini va badiiy tafsilotlarda namoyon bo'lib, ular xalq dunyoqarashi va

¹⁶ ЎзФА. ИҲБ№296.

mahalliy folklor an'analari bilan chambarchas bog'liqdir. Dostonning og'zaki ijoddan yozma shaklga o'tkazilishi esa uning ilmiy ahamiyatini yanada oshirib, folklorshunoslik tadqiqotlari uchun mustahkam manba vazifasini bajarmoqda.

Dostonning shakllanishi va saqlanib qolishida atoqli baxshi Muhammadqul Jonmurod o'g'li Po'lkan shoiring o'rni beqiyosdir. Uning boy repertuari, ijro mahorati va dostonchilik maktabi an'alariga sodiqligi "Qironxon" dostonining mukammal shaklda yozib olinishi va ilmiy muomalaga kiritilishiga zamin yaratgan. XX asrning 20-yillarida olib borilgan folklor to'plash ishlari natijasida dostonning bir necha matnlari qayd etilib, u o'zbek xalq madaniy merosining nodir namunasi sifatida e'tirof etildi.

Umuman olganda, "Qironxon" dostoni nafaqat badiiy-estetik jihatdan, balki tarixiy, ijtimoiy va tarbiyaviy ahamiyati bilan ham muhimdir. U xalqning ma'naviy olamini, tarixiy xotirasini va axloqiy qadriyatlarini aks ettirib, yosh avlodni vatanparvarlik, jasorat va ezgulikka undashda muhim tarbiyaviy manba bo'lib xizmat qiladi. Shu bois "Qironxon" dostonini o'rganish va tadqiq etish o'zbek folklori, milliy madaniyat va badiiy tafakkurni chuqur anglashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

I-bob bo'yicha xulosa

"Qironxon" dostonining qadimiy turkiy xalq dostonchiligi an'analari bilan uzviy bog'liqligi, uning shakllanish manbalari hamda tarixiy asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, "Qironxon" dostoni o'zbek xalq epik ijodining qadimiy qatlamlariga mansub bo'lib, turkiy xalqlar dostonchilik an'alariga xos bo'lgan badiiy-estetik, g'oyaviy va janriy xususiyatlarni o'zida mujassam etgan.

Dostonning kelib chiqishi qadimiy turkiy mifologik tasavvurlar, xalq ertaklari, rivoyatlar va tarixiy voqealar bilan chambarchas bog'liq ekani aniqlandi. Undagi qahramonlik, adolatparvarlik, yurt va el manfaatini himoya qilish g'oyalari qadimiy turkiy eposlarga xos umumiy epik konsepsiyani aks ettiradi. Qironxon

obrazi esa xalq idealining badiiy ifodasi sifatida shakllanib, mardlik, jasorat, fidoyilik va vatanparvarlik timsoliga aylangan.

Bobda dostonning yaratilish manbalari tahlili asosida uning ogʻzaki ijod mahsuli sifatida uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangani, turli davrlarda baxshi va oqinlar tomonidan ijro etilib, mazmun va shakl jihatidan boyib borgani asoslab berildi. Doston syujetining xalq ertaklariga borib taqaluvchi motivlar asosida qurilgani, real hayot manzaralarining romantik va fantastik unsurlar bilan uygʻunlashgani uning janriy xususiyatlarini belgilovchi muhim omil sifatida koʻrsatildi.

Shuningdek, “Qironxon” dostoni maishiy-romantik va qahramonlik eposi elementlarini oʻzida mujassam etgan murakkab janriy tuzilishga ega ekani aniqlandi. Unda nafaqat jangovar voqealar, balki ijtimoiy munosabatlar, oilaviy hayot, axloqiy qarashlar va xalq urf-odatlar ham keng yoritilgan. Bu hol dostonning badiiy qamrovini kengaytirib, uni xalq hayotining koʻzgusi sifatida talqin etish imkonini beradi.

“Qironxon” dostoni qadimiy turkiy dostonchilik anʼanalari asosida shakllangan, tarixiy va folklor manbalarga tayangan holda rivojlangan yirik epik asar boʻlib, u oʻzbek xalq ogʻzaki ijodining janriy boyligi, badiiy tafakkuri va tarixiy xotirasini yaqqol aks ettiradi. Mazkur bobda ilgari surilgan xulosalar keyingi boblarda dostonning badiiy tizimi, obrazlar olami va gʻoyaviy mazmunini yanada chuqurroq tahlil qilish uchun mustahkam nazariy asos boʻlib xizmat qiladi.

II-BOB. “QIRONXON” DOSTONINING POETIK TUZILISHI

2.1. Poetik til va badiiy vositalar: ifoda va ifodaviylik

Poetik til badiiy adabiyotning eng muhim tarkibiy unsurlaridan biri bo‘lib, u asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini estetik jihatdan ta’sirchan ifodalashga xizmat qiladi. Poetik tilning asosiy vazifasi nafaqat voqelikni tasvirlash, balki uni obrazli, hissiy va ta’sirchan shaklda qayta yaratishdan iboratdir. Shu bois poetik tilda ifoda va ifodaviylik kategoriyalari yetakchi o‘rin tutadi. Ifoda tushunchasi badiiy matnda muallif fikrining til vositalari orqali bevosita bayon etilishini anglatadi. U voqea, obraz, holat va kechinmalarning mazmuniy jihatdan aniq, tushunarli va mantiqan izchil ifodalanishini ta’minlaydi. Poetik ifoda orqali asarda tasvirlanayotgan hodisalarning mohiyati ochib beriladi, muallifning dunyoqarashi va munosabati namoyon bo‘ladi.

Ifodaviylik esa poetik tilning emotsional-estetik ta’sir kuchi bilan bog‘liq bo‘lib, badiiy vositalar orqali nutqning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Ifodaviylik obrazlilik, his-tuyg‘u, ohang va estetik zavq uyg‘otish kabi xususiyatlarda namoyon bo‘ladi. U til birliklarining oddiy nominativ vazifasidan chiqib, badiiy-estetik ma’no kasb etishi bilan belgilanadi. Poetik tilda ifodaviylikni yuzaga keltiruvchi asosiy omillar badiiy vositalar hisoblanadi. Jumladan, metafora, metonimiya, tashbeh, mubolag‘a, personifikatsiya, epitet, takror, parallelizm kabi san’at vositalari tasvirni jonlantiradi, obrazlar tizimini boyitadi va matnning estetik qiymatini oshiradi. Ushbu vositalar orqali muallif fikri nafaqat aytiladi, balki “his qildiriladi”.

Shuningdek, poetik tilda leksik tanlov, sinonimik qatorlardan foydalanish, arxaizmlar va xalqona iboralar qo‘llanilishi ham ifodaviylikni kuchaytiruvchi muhim omillardandir. Ayniqsa, xalq og‘zaki ijodiga mansub dostonlarda poetik tilning ifodaviy imkoniyatlari keng bo‘lib, unda an’anaviy epik formulalar, takroriy tasvirlar va ohangdorlik muhim rol o‘ynaydi. Poetik tilning ifoda va ifodaviylik xususiyatlari badiiy asarning mazmuniy va estetik yaxlitligini ta’minlaydi. Ifoda asarda fikrning aniqligi va mantiqiyligini belgilasa, ifodaviylik uning badiiy ta’sirchanligi va emotsional kuchini yuzaga chiqaradi. Ushbu ikki jihatning

uyg'unligi poetik matnning badiiy barkamolligini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.

Til badiiy adabiyotning asosiy va birlamchi unsuri bo'lib, obraz yaratishning eng muhim vositasi hisoblanadi. Badiiy asarda voqelik bevosita til orqali ifodalanadi, muallifning estetik qarashlari, g'oyaviy niyati va badiiy tafakkuri aynan til birliklari vositasida namoyon bo'ladi. Shu sababli poetik til badiiy asarning mazmuni va shaklini bir butun holda uyg'unlashtiruvchi asosiy omil sifatida qaraladi. Badiiy asarda muallif nutqi, hikoyachi bayoni va personajlar nutqi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Muallif nutqi asarning g'oyaviy yo'nalishini belgilasa, personajlar nutqi obrazlarning xarakterini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Personajlar nutqini tipiklashtirish va individuallashtirish jarayonida til birliklarining tanlovi muhim mezon bo'lib xizmat qiladi. Har bir obrazning nutqi uning ijtimoiy mavqei, dunyoqarashi, ruhiy holati va madaniy darajasiga mos holda shakllantiriladi.

Poetik tilda leksik vositalardan samarali foydalanish badiiy ifodaning muhim shartlaridan biridir. Jumladan, arxaizmlar, neologizmlar, dialektizmlar asarda tarixiylik, zamonaviylik yoki hududiy rang-baranglikni ta'minlaydi. Shuningdek, so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari — sinonimlar, antonimlar, omonimlar, paronimlar badiiy nutqda uslubiy va estetik vazifani bajarib, tasvirning aniqligi va ta'sirchanligini oshiradi. Adabiy til taraqqiyotida mashhur va iste'dodli yozuvchilarning hissasi beqiyosdir. Ular tilning ichki imkoniyatlarini kengaytirib, badiiy ifoda usullarini boyitgan holda milliy adabiyot taraqqiyotiga katta hissa qo'shganlar. Aynan shu masalalar "Badiiy asar tili va uslubi masalalari" fanida o'rganilib, talabalarda badiiy matn tilini mustaqil tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Mazkur fan til vositalarining badiiy asarning g'oyaviy-estetik qiymatini belgilashdagi o'rnini ochib beradi.

Badiiy asarda kompozitsiya muhim strukturaviy unsur bo'lib, asar qismlarining o'zaro mantiqiy bog'liqligi va izchilligini ta'minlaydi. Kompozitsiya badiiy asarga yaxlitlik baxsh etib, voqealar rivojining ketma-ketligini belgilaydi. Klassik adabiyotda keng tarqalgan kompozitsion turlardan biri rivojlanish (o'sish)

kompozitsiyasi bo'lib, u voqealar tizimining murakkab va bosqichma-bosqich taraqqiy etishi bilan xarakterlanadi. Syujet esa badiiy asarda tasvirlangan voqealar tizimi bo'lib, harakat va hodisalarning aniq ketma-ketligini ifodalaydi. Syujet orqali obrazlarning taqdiri, ularning o'zaro munosabatlari va asarning dramatik rivoji ochib beriladi. Mashhur rus yozuvchisi M. Prishvin ta'kidlaganidek, badiiy asarda so'z va iboralar sehrli raqqosalardek harakat qilib, matnga joziba va ta'sirchanlik bag'ishlaydi¹⁷.

Poetik til faqat ko'chma ma'nodagi so'zlar majmuasi bo'lib qolmay, balki turli badiiy vositalar yordamida obraz, manzara va ruhiy holatlarni jonli tasvirlash imkonini beradi. Metafora, tashbeh, epitet, mubolag'a kabi vositalar badiiy nutqning estetik qiymatini oshiradi. Leksik va frazeologik birliklar esa obrazlarning xatti-harakati va ularning o'zaro munosabatlarini yoritishda muhim rol o'ynaydi. Poetik til va badiiy vositalar badiiy asarning ifodaviyligini, estetik ta'sir kuchini va mazmuniy chuqurligini ta'minlaydi. Muallif nutqi, personajlar nutqi va hikoyachi bayonining uyg'unligi natijasida badiiy matn o'ziga xos uslubiy yaxlitlikka erishadi. Shu jihatdan poetik til badiiy ijodning asosiy tayanchi sifatida muhim ilmiy va estetik ahamiyatga ega.

“Qironxon” dostoni poetik tili o'zbek xalq dostonchiligiga xos badiiy-estetik mezonlar asosida shakllangan bo'lib, unda ifoda va ifodaviylik masalalari alohida ahamiyat kasb etadi. Doston tilida xalqona obrazlilik, sodda va ravon bayon bilan bir qatorda, chuqur mazmunni ifodalovchi badiiy vositalarning samarali qo'llanilgani kuzatiladi. Poetik til orqali voqealar rivoji, qahramonlar xarakteri hamda ularning ichki kechinmalari jonli va ta'sirchan tarzda aks ettiriladi. Doston matnida muallif (baxshi) nutqi yetakchi o'rin egallab, u hikoyaviy bayon bilan lirizmni uyg'unlashtiradi. Baxshi voqealarni oddiy xabar berish bilan cheklanmay, o'z munosabatini, hissiy holatini ham til vositalari orqali ifodalaydi. Natijada poetik nutq nafaqat axborot beruvchi, balki kuchli estetik ta'sir ko'rsatuvchi vositaga aylanadi. Ayniqsa, qahramonlarning boshiga tushgan sinovlar,

¹⁷ Рещетикова А.П. Фонд сюжетных мотивов и музыка в этнографическом контексте: АКД. –М.: 2007. –С. 18-19.

sarguzashtlar va ruhiy kechinmalar tasvirida ifodaviylik yuqori darajada namoyon bo‘ladi.

“Qironxon” dostonida epitet, tashbeh, mubolag‘a, metafora kabi an‘anaviy badiiy vositalar keng qo‘llanilgan. Qahramonlarning kuch-qudrati, jasorati va shijoati mubolag‘ali tasvirlar orqali bo‘rttirib ko‘rsatiladi. Bu hol xalq dostonlariga xos bo‘lgan ideallashtirish tamoyilining yorqin ifodasidir. Masalan, qahramonning yengilmasligi, uzoq masofalarni qisqa fursatda bosib o‘tishi yoki dushman ustidan yolg‘iz o‘zi g‘alaba qozonishi mubolag‘a yordamida badiiylashtiriladi. Doston tilida xalqona iboralar, frazeologik birliklar va og‘zaki nutqqa xos sintaktik qurilmalar keng uchraydi. Bu hol asarning xalq og‘zaki ijodiga mansubligini yaqqol ko‘rsatadi. Ayniqsa, dialoglarda personajlar nutqining individuallashtirilishi, ularning ijtimoiy mavqei va ruhiy holatini ochib berishga xizmat qiladi. Qahramonlar nutqi sodda, lo‘nda va ta’sirchan bo‘lib, u tinglovchiga tez yetib boradigan obrazli ifoda vositalariga boydir. Poetik tilning ifodaviyligini kuchaytirishda takrorlar, parallelizm, ritmik sintaktik qurilmalar muhim rol o‘ynaydi. Takrorlar voqealarning muhim jihatlarini urg‘ulash, tinglovchi e’tiborini jalb etish hamda dostonning ohangdorligini ta’minlash vazifasini bajaradi. Parallel tuzilmalar esa syujet rivojiga tantanavorlik va epik salobat bag‘ishlaydi.

“Qironxon” dostonining poetik tili va unda qo‘llanilgan badiiy vositalar asarning ifodaviyligini ta’minlab, xalqona epik tafakkurning yuksak namunasi sifatida namoyon bo‘ladi. Poetik til yordamida qahramonlik, adolat, sadoqat va mardlik kabi umuminsoniy g‘oyalar badiiy jihatdan mukammal ifodalangan bo‘lib, dostonning estetik va ma’naviy qiymatini yanada oshiradi.

“Do‘rmon mamlakatining podshosi Alixon befarzandlikdan aziyat chekib, beklarining maslaxati bilan azizlarni ziyofat qilib, ulug‘ avliyolardan farzand tilash uchun safarga chiqdilar. Bir uzruqxonada tunaganida Xizr bilan Ilyops tushiga kirib ikki farzand ko‘rajagini, o‘g‘lining otini Qironxon, qizning otini Oqbilak qo‘yishini aytdilar. Podshohning amri bilan el orab sovchilikga otlangan Boymuhammad vazir bir loyqali uch opa-singilning suhbatini eshitib qoladi. Xudoyqul podachining kichkina qizi Botako‘z tupida Alixon podshoh ko‘rsatilishi,

unga ikki farzand ko'rish nasib etishi aytiladi. Podshoh sovchi qo'yib Botako'zga uylanadi. Opa-singillar Durdona bilan Holdonaga o'ng otalik, chap otalik vazirlarga uylanadi. Botako'z homilador bo'ladi. Shu vaqt Alixon podshoh "Biram quvongan yomon, biram qo'rqqan yomon" deb, Do'rmon yurtining ixtiyorini noiblariga topshirib, kimki ayolim o'g'il tug'sa, shodlik xabarini yetkazsa, istagani beraman, deb va'da qilib, Bog'urko'shga ov-sayd qilishga chiqib ketadi. Alixonning Botako'zdan boshqa yana to'qqiz xotini bor edi. Botako'zning homilador bo'lganidan xafa bo'lib, ikkilashib, Botako'z bilan uning bolalarini yo'q qilishga tushadilar. To'qqiz qaynona Botako'zning ikkila opasini ham chaqirib kelib, ularni ham yo'ldan ozdiradilar. Ular bari maslahatlashib, Holdona bilan Durdonani naqqosh tanachi yovvoyi bir Fotgul maston degan kampirning huzuriga yuboradilar. Ular Botako'zning bo'yniga gul solib ko'chada xor qilib o'ldirishning ilojini qilishni mastondan so'raydilar. Fotigul maston sakkiz la'li tilla evaziga Botako'zning bolalarini yo'q qilib berishga rozi bo'ladi. Bo'tako'z farzand ko'radi va bu habarni yetkazish uchun maston aldov yo'li bilan Alixonga ikkita kuchuk tug'di deb yolg'on gapiradi. Podshohning g'azabi kelib ikki kuchuk va Bo'tako'zni zindonga tashlaydi. Farzandlaridan ayrilgan Bo'tako'z fig'on chekilb turganda Fotimaning ruhi ko'rinib o'n to'rt yildan keyin farzandlari bilan diydor ko'rishishi ayon bo'ladi¹⁸.

Mazkur parcha "Qironxon" dostonining syujet rivojida muhim bo'lgan boshlang'ich voqealarni o'z ichiga oladi va poetik tilning ifoda hamda ifodaviylik imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi. Doston tili xalq og'zaki ijodiga xos ravishda obrazli, ramziy va emotsional jihatdan kuchli bo'lib, voqealar tizimi badiiy vositalar orqali jonlantirilgan. Doston tilida voqealar xalqona sodda bayon bilan berilgan bo'lsa-da, mazmun jihatidan chuqur ramziy qatlamga ega. Masalan, Alixon podshohning befarzandlikdan aziyat chekishi epik an'anaga xos boshlang'ich konflikt sifatida tasvirlanadi. Bu holat xalq dostonlarida qahramonning dunyoga kelishidan avvalgi sinov bosqichi sifatida talqin etiladi.

¹⁸ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 12.

“Biram quvongan yomon, biram qo‘rqan yomon” kabi iboralar maqolga xos parallelizm asosida qurilgan bo‘lib, podshohning ruhiy ikkilanishi va ichki kechinmalarini qisqa, ammo ta’sirchan shaklda ifodalaydi. Bu yerda poetik ifoda muallif munosabatini ham yashirin tarzda ochib beradi.

Xizr va Ilyos obrazlarining tushda ko‘rinishi mifologik motiv sifatida xizmat qiladi. Bu holat voqealarga ilohiylik tusini berib, kelajakda tug‘ilajak farzandlarning oddiy inson emas, balki taqdir tomonidan tanlangan qahramon ekanini anglatadi. Qironxon va Oqbilak ismlarining oldindan aytilishi esa bashorat (proritsiya) badiiy vositasining qo‘llanilganini ko‘rsatadi. Shuningdek, Fotigul maston obrazi orqali doston syujetiga yovuzlik timsoli kiritiladi. Maston obrazi folklorda ko‘pincha hiyla, makr va zulm bilan bog‘lanadi. Uning “sakkiz la’li tilla evaziga” bolalarni yo‘q qilishga rozi bo‘lishi mubolag‘a va ramziylik orqali yovuzlikning sotqin tabiatini ochib beradi.

Parchada qarama-qarshilik (antiteza) vositasi faol qo‘llangan. Bir tomonda – farzand tilab yurgan Alixon va begunoh Botako‘z, ikkinchi tomonda – hasadgo‘y to‘qqiz xotin va maston. Bu qarama-qarshilik dramatik keskinlikni kuchaytirib, o‘quvchi (tinglovchi)da adolatga bo‘lgan intilishni uyg‘otadi. Ikki farzandning kuchuk bilan almashtirilishi motivi esa metonimik va ramziy ma’no kasb etadi. Bu orqali begunohlikning haqoratlanishi, insoniy qadriyatlarning toptalishi ifodalanadi. Botako‘zning zindonga tashlanishi va farzandlaridan ayrilgach “fig‘on chekishi” holati emotsional-ekspressiv leksika orqali kuchli ta’sir uyg‘otadi. Ayniqsa, Fotima ruhi ko‘rinib, o‘n to‘rt yildan so‘ng diydor bo‘lish bashoratining berilishi tasalli va umid motivini yuzaga chiqaradi. Bu epizod fojiaviylik va umid uyg‘unligini ta’minlab, dostonning g‘oyaviy yo‘nalishini mustahkamlaydi.

Mazkur parcha poetik tilning quyidagi xususiyatlarini namoyon etadi:

xalqona ibora va frazeologik jumlar;

mifologik va diniy obrazlar orqali ramziy ma’no;

antiteza va dramatik keskinlik;

emotsional-ifodaviy leksika va bashorat motivi.

Ushbu parcha poetik til va badiiy vositalarning uyg'unligi orqali doston syujetining asosiy dramatik tugunini tashkil etadi. Ifoda jihatidan sodda, ammo ifodaviylik nuqtayi nazaridan nihoyatda boy bo'lgan bu epizod xalq dostonlariga xos badiiy tafakkur, ramziylik va estetik ta'sirchanlikni yaqqol aks ettiradi. Poetik til yordamida voqealar nafaqat bayon qilinadi, balki tinglovchi ongida chuqur hissiy kechinmalarni uyg'otadi.

Fotigul maston go'daklarini o'ldirishga ko'zi qiyimaydi-da, bu ishni bajarish uchun chin otli Odirboy, laqabi Xidirboy degan bir o'tinchini yollaydi. Odirboy bir xurjun tilla bilan bolalarni olib cho'lga chiqib ketadi. Cho'lda Odirboy go'daklarini o'ldirmoqchi bo'lganida go'yibdan "Bolalarni o'ldirma" degan sado keladi. Bundan qo'rqib ketgan Odirboy bolalarni cho'lga tashlab qaytib ketadi. Xudoning amri bilan qoraqush bo'lib yetib kelgan Jabroil bolalarining boshiga soya soladi. Buni ko'rgan Odirboy "Yaxshi bo'ladi, bu qoraqush bolalarni yeb ketadi, tilla men uchun halol bo'ladi", deb Do'rmonga jo'nab ketadi. Alixon podsho ovda yurganida bir kiyikning ikki bolasini otgan edi. Shu kiyik Xudoga nola qilib: "Mening bolamni yeganni bolasi ham mening bolamday bo'lsin. Otasi, onasi men kabi zor-zor yig'lab, dod faryod qilsin!" – deb yig'lagan edi. Nogaxon ana shu kiyik emchaklari sutga to'lib, dashtda fig'on chekib yurganida haligi go'daklarga duch keladi. U bolalarni emizib boqa boshlaydi. Bolalar yeti yoshga to'lganda Xudoning marhamati bilan cho'lda bir gulistonbog' paydo bo'ladi va aka-singil ana shu bog'dagi ro'vatda yashay boshlaydilar. Maston kampirdan olgan tillalari sop bo'lgan Odirboy yana o'tinchilik uchun cho'lga chiqadi va tasodifan o'sha ro'vatga duch keladi. Shu yerdan biror narsa tilab olaymi, deb tilovchi bo'lib ro'vatga boradi va u yerda ikki bolani ko'rib qoladi. Odirboy shu bog'dagi olmalarni bozorga olib borib sotib, puliga bolalarga kiyim-kechak olib kelib beradi. Bir kuni bola Odirboyning xurjunini olma bilan to'ldirib berar ekan, bu olmalarni Do'rmon podshosiga olib borib berib, o'rniga shohning Bujorako'z oti, tilla to'ni, qora tuyg'un qushi va oq chalochin so'rab olishini aytadi. Alixon podsho to'rtta olmani olib, bolalari borligini sezganday bo'ladi va Odirboy so'ragan narsalarni beradi. Boboning

iltimosiga binoban Alixon podsho "o'g'lingizning ismi Qironxon, qizingizning Oqbilak bo'lsin" deb bolalarga ot qo'yadi. Bir kun ovda Alixon Qironxon bilan tanishib qoladi va uni saroyga taklif qiladi. Shu tariqa ular do'stlik qurib yaqin bo'la boshlaydilar. Podshohning xotinlari bo'lib, habar topib, Botako'zning bolasi o'lmaganligini bilib qoladilar va Fotigul mastonga uni yo'q qilishni buyuradilar. Fotigul maston palang ot yasaydigan usta Burxon degan bir ustaga buyurtma berib, o'ziga ular ot yasatib oladi. Palang otga minib maston Qironxon bilan uning singlisi Oqbilak oyim yashaydigan gulistonbog'ga boradi. "Men onangman" deb Oqbilakni aldab, ro'vatga kirib, onalik maston kampir fig'ir bilan Qironxonni yo'q qilmoqchi bo'lib, uni Tillaqo'zi degan jaydagi parvoz bozoridan tilla muyassak olib bergani oboradi. Qironxon mashaqqatli sarbozlik sarguzashtlarni boshidan kechirib, Fotigul mastonning Ko'kchashma degan jayda yashaydigan opasi Shapongquloq kampirining yordamida Eram bog'ining podshohi Bahritoj degan podshohning qizi Suchehra pari qo'lida saqlanayotgan tilla muyassakni olib keladi¹⁹.

Mazkur parcha "Qironxon" dostonining syujet jihatdan eng dramatik va badiiy jihatdan sermazmun bo'limlaridan biri bo'lib, unda xalq og'zaki ijodiga xos mifologik tasavvurlar, ramziy obrazlar va kuchli emotsional ifoda mujassamdir. Doston tili sodda, xalqona bo'lishi bilan birga, mazmunan chuqur va ta'sirchan ifodaviylikka ega. Parchada voqealar keskin qarama-qarshiliklar asosida rivojlanadi: hayot va o'lim, ezgulik va yovuzlik, haqiqat va yolg'on. Ushbu qarama-qarshiliklar poetik ifodaning kuchayishiga xizmat qiladi. Masalan, Fotigul mastonning go'daklarni o'ldirishga "ko'zi qiyimasligi" bir tomondan insoniylikning so'nmagan uchqunini ifodalasa, ikkinchi tomondan uning bu ishni boshqa shaxs – Odirboyga topshirishi yovuzlikning bilvosita amalga oshirilishi motivini yuzaga chiqaradi. Bu holat xalq dostonlarida keng tarqalgan axloqiy sinov motivining yorqin namunasidir.

¹⁹ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 13.

Parchada g‘oyibdan kelgan sado, Jabroilning qoraqush qiyofasida paydo bo‘lishi, cho‘lda gulistonbog‘ning vujudga kelishi kabi motivlar kuchli mifologik va diniy ifodaviylikka ega. Bu obrazlar:

Xudoning adolatli hukmini,
begunoh go‘daklarning ilohiy himoya ostida ekanini,
ezgulikning oxir-oqibat g‘alaba qozonishini
ramziy tarzda ifodalaydi²⁰.

Ayniqsa, Jabroilning qoraqush bo‘lib bolalarga soya solishi — himoya va rahmat timsoli, cho‘l bag‘rida guliston paydo bo‘lishi esa hayotning mo‘jizaviy tiklanishi ifodasidir. Kiyikning Xudoga nola qilib aytgan so‘zlari doston tilida kuchli emotsional-ifodaviy vosita sifatida xizmat qiladi. Bu yerda qarg‘ish: “Otasi, onasi men kabi zor-zor yig‘lasin” kabi ifodalar orqali xalqona adolat tushunchasi badiiylashtiriladi. Ushbu epizod syujetda keyingi fojeaviy voqealarning sababiy asosi bo‘lib xizmat qiladi. Parchada “zor-zor yig‘lab”, “dod-faryod”, “Xudoning amri bilan”, “tasodifan duch keladi” kabi iboralar xalq og‘zaki nutqiga xos bo‘lib, dostonning jonli, tabiiy va ishonarli ifodaviyligini ta‘minlaydi. Bu iboralar tinglovchi yoki o‘quvchining hissiyotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Dostonda uchraydigan Bujorako‘z ot, qora tuyg‘un, oq chalochin, tilla muyassak kabi predmetlar oddiy buyum emas, balki: qahramonlik, nasl-nasab, shohona qudrat, sinov va mukofot ramzlari sifatida poetik ifodaviylikni kuchaytiradi. Ayniqsa, Qironxonning tilla muyassakni qo‘lga kiritish jarayoni uning yetilayotgan qahramon sifatida shakllanayotganini ifodalaydi. Qironxonning sarbozlik sarguzashtlari, Fotigul mastonning hiyla-nayranglari, Shapongquloq kampir va Suchehra pari obrazlari orqali voqealar epik drammatizm asosida tasvirlanadi. Bu holat dostonning ifodaviyligini yanada oshirib, uni tinglovchi uchun qiziqarli va ta’sirchan qiladi. “Qironxon” dostonining poetik tili va ifodaviy imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi. Unda xalqona ifoda, mifologik obrazlar, ramziy predmetlar va kuchli emotsional tasvirlar uyg‘unlashib, dostonning badiiy-

²⁰ Маматкул Ж. Халқ ижодиёти – бебаҳо қадрият. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 2013 йил 32-сони.

estetik qiymatini oshiradi. Ifoda va ifodaviylik vositalari orqali ezgulikning yovuzlik ustidan g'alabasi, ilohiy adolat va qahramonlik g'oyasi badiiy jihatdan mukammal tarzda ochib berilgan.

2.2. Dostonning kompozitsion qurilishi va syujet tizimi

Dostonning kompozitsion qurilishi va syujet tizimi murakkab epik butunlikni tashkil etib, u asarning g'oyaviy-badiiy salmog'ini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Doston kompozitsiyasi an'anaviy tarzda bir necha tarkibiy qismlardan shakllanadi: odatda asar maxsus kirish (peshguftor) bilan boshlanib, unda ijrochining niyati yoki voqealar o'tmishiga doir ma'lumotlar beriladi, so'ngra tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim kabi syujet bosqichlari orqali rivojlantiriladi. Doston syujetining o'ziga xosligi shundaki, unda tashqi sarguzashtlar qatlamiga qahramonning ichki kechinmalari va ruhiy izzatoblari mahorat bilan payvandlanadi.

O'zbek xalq dostonchiligida kompozitsion qurilish ko'pincha nasriy va she'riy parchalarning almashinib kelishi asosiga quriladi; voqealar bayoni, makon va zamon tasviri nasrda berilsa, qahramonlarning nutqi va hissiy holatlari she'riy shaklda ifodalanadi. Syujet tizimida esa giperbola (mubolag'a) va mifologik unsurlar yetakchi rol o'ynaydi, bu esa asarning epik ko'lamini kengaytirib, qahramon timsolini ideallashtirishga xizmat qiladi. Voqealar zanjiri ko'pincha qahramonning tug'ilishi, g'oyibdan yor ishqiy yoki vatan mudofaasi yo'lidagi chorlov bilan bog'liq tugun bilan boshlanib, ko'plab to'siqlarni yengish orqali yagona g'oyaviy markazga – yaxshilikning g'alabasiga qarab yo'naltiriladi. Shu tariqa, dostonning kompozitsion yaxlitligi barcha epizodlarni mantiqiy bog'lab, xalqning qadimiy qadriyatlari va estetik qarashlarini umumlashtirgan mukammal badiiy tizimni yuzaga keltiradi.

“Qironxon” dostoni variant va versiyalarining tarqalish areali nihoyatda keng bo'lib, dunyo, xususan, sharq xalqlari og'zaki ijodida ko'plab uchraydi. Ayniqsa, o'zbek, qozoq va qoraqalpoq xalqlari og'zaki ijodida u alohida o'rin

tutadi. “Qironxon” dostoni variantlarini qiyosiy tahlil qiladigan bo‘lsak, o‘zbek xalq og‘zaki ijodida uning o‘ndan ortiq betakror namunalari mavjudligini ko‘rish mumkin. Ular orasida Muhammadqul Jonmurod o‘g‘li Po‘lkan, Jolghosh Jossok o‘g‘li, Islom Nazar o‘g‘li, Rahmatulla Yusuf o‘g‘li, Saidmurod Panoh o‘g‘li, Yorlakab Beknazar o‘g‘li, Umr shoir Safarov, Zoir Qo‘chqor o‘g‘li, Bo‘ri baxshi Ahmedov kabi baxshilardan yozib olingan doston variantlarini alohida ta’kidlash joiz. Ushbu variantlarni qiyosiy aspektda o‘rganish folklorshunoslik uchun muhim ilmiy xulosalar berishi shubhasiz. Ma’lumki, “Qironxon” dostoni barcha variantlarida podshoning farzandi bo‘lgan egizak chaqaloqlarning ikki kuchukvachcha bilan almashtirilishi, ajralish (uzoqlashish) motivi, bolalarning ota-onasidan yiroqda voyaga yetishi kabi holatlar boshqa mustaqil deb qaralayotgan dostonlarda ham uchraydi. Xususan, “Rustamxon” dostonida ham ushbu motivlarning ayrim unsurlarini kuzatish mumkin.

Folklorshunoslarning ta’kidlashicha, yetuk baxshi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li epik repertuarida ham “Qironxon” dostoni mavjud bo‘lgan, ammo u yozib olinmagan. “Qironxon” dostoniga ana shunday epik uyg‘unlik xos bo‘lib, unda qahramonning jasorati va sarguzashtlariga keng o‘rin berilgan. Baxshi repertuaridagi “Rustamxon” dostoni bilan “Qironxon” syujeti o‘rtasida muayyan o‘xshash jihatlar mavjudligi ham shundan dalolat beradi. Dostonning boshlanish qismida, ya’ni Sultonxonning befarzandlikdan iztirob chekishi va vazirining juma namoziga borib, xalqdan duo olishni maslahat berishi, Huroyimning kundoshlari tuhmatiga uchrashi va maston hiylasi bilan gunohkor deb e’lon qilinishi, Rustamning ajdarhoni o‘ldirishi va uning turli sarguzashtlari Po‘lkan shoir ijrosidagi “Qironxon” dostoni bilan qisman o‘xshashlik kasb etadi. Biroq “Rustamxon” dostonida go‘dakni kuchuk bilan almashtirish motivi uchramaydi. Shunga qaramay, “Qironxon” variantlarida bo‘lgani kabi podsho farzandi yashayotgan makonga qalandar qiyofasida kelish motivi mavjud.

G‘uzorlik Ochildan baxshi Chorshanbiyevdan yozib olingan “Oyparcha” dostonida qahramonning otasi bilan tanishishi, Oyparchaning eri Shoniyozi bilan topishishi va haqiqatning ayon bo‘lishi tasvirlari bunga yaqqol misol bo‘la oladi.

“Qironxon” va “Rustamxon” dostonlari syujetidagi yuqorida ta’kidlangan o’xshashliklar ayrim parchalar orqali yanada yaqqol ko’zga tashlanadi. Masalan, podshoning xalqdan duo olish orqali maqsadiga erishishga intilishi tasvirlangan epizodda baxshi voqeaga nisbatan o’z munosabatini bildiradi. “Bachchag’ar, podsholikdan umidini uzgisi kelmayotir-da”, degan qisqa jumla orqali qahramonning ichki kechinmalari va ruhiy iztiroblari xalqona uslubda ifodalangan. Bu kabi talqinlar dostonning poetik jozibasini yanada kuchaytiradi.

“Qironxon” dostonida Odilxon podshoning xalqdan duo olishi epizodi ham nasriy saj’ vositasida mohirona bayon qilingan. Umuman olganda, dostonning boshlanishidan birinchi she’riy parchagacha bo’lgan qismda jumalarning deyarli bir xil qofiyali so’zlar bilan yakunlanishi asarga musiqiylik va ohangdorlik bag’ishlaydi. Ustoz Mamatqul Jo’rayev “Qironxon” dostonining badiiyati va epik ko’lamining kengligi haqida shunday yozgan edi: “Bu dostonning o’zbek baxshilari ijodida qayd etilgan hajman eng katta namunasi Muhammadqul Jonmurod o’g’li Po’lkan va Jolghosh Jossok o’g’li ijrosida yozib olingan bo’lib, uning she’riy qismi 15 258 misradan iboratligi ushbu asarning qamrovi va qadri-qimmatini naqadar yuksak ekanini anglatadi”.

“Qironxon” dostoni syujeti “Rustamxon”, “Erali bilan Sherali” kabi mustaqil dostonlarning vujudga kelishiga xizmat qilgani bilan birga, yozma adabiyotga ham ma’lum darajada ta’sir ko’rsatgan. Qironxonning oynai jahonni qo’lga kiritishi, dev-u ajdarlarni yengishi, turli tilsimotlarni yechishi kabi syujet chiziqlari mumtoz adabiyot namoyandalari yaratgan asarlar qahramonlari sarguzashtlariga yaqin turadi. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida ham xalq og’zaki ijodiga xos ana shunday an’anaviy motivlar mavjud bo’lib, ularni qiyosiy-analogik aspektda o’rganish alohida tadqiqotni talab etadi²¹. “Qironxon” dostonidagi syujet tizimi va ayrim motivlarning keng tarqalganligining asosiy sababi sifatida asarning ertaklar syujeti rivoji va xalq fantaziyasidan o’sib chiqqanligini ko’rsatish mumkin. Ushbu syujetning jahon xalqlari ertaklarida ham faol uchrashi bu fikrni tasdiqlaydi.

²¹ Маматқул Ж. Халқ ижодиёти – бебаҳо қадрият. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 2013 йил 32-сони.

“Qironxon” dostoni variant va versiyalarining ko‘plab xalqlar folklorida uchrashi uning syujeti nihoyatda qadimiy ekanidan dalolat beradi. Dostonni uning turli variantlari hamda ta’siri ostida shakllangan mustaqil dostonlar bilan qiyosiy o‘rganish dostonchilik nazariyasiga oid qator masalalarni yoritishga xizmat qiladi, deb hisoblaymiz.

“Qironxon” dostoni an’anaviy epik kompozitsiyaga asoslangan bo‘lib, unda xalq dostonchiligiga xos ketma-ketlik, sabab–oqibat munosabatlari va dramatik keskinlik izchil tarzda rivojlantiriladi. Doston syujeti qahramonning dunyoga kelishidan avvalgi voqealar bilan boshlanib, uning g‘ayritabiiy tug‘ilishi, sinovlar orqali kamol topishi va ijtimoiy maydonga kirib borishi bilan davom etadi. Syujetning kirish qismida Do‘rmon mamlakati podshosi Alixonning befarzandligi asosiy dramatik zamin sifatida beriladi. Bu holat epik voqealar rivojiga turtki bo‘lib xizmat qiladi. Podshohning aziz-avliyolarga murojaat qilishi va tushida Xizr tomonidan farzandli bo‘lishi haqidagi bashoratni olishi syujetda g‘ayritabiiylik unsurlarini kuchaytiradi hamda qahramonning alohida taqdirga egaligini oldindan belgilab beradi. Doston syujetining keyingi bosqichida Botako‘zning homiladorligi, hasad va fitna sabab bolalarning yo‘q qilinishi rejalashtirilishi voqealar keskinligini oshiradi. Qironxon va Oqbilakning cho‘lga tashlab ketilishi, ilohiy kuchlar tomonidan asrab qolinishi syujetda sinov va najot motivlarining mujassam ifodasidir. Bu epizodlar qahramonning kelajakdagi mardlik va sabr-toqat sifatlarini shakllantiruvchi muhim kompozision bo‘g‘in hisoblanadi²².

Syujetning rivoj qismida Qironxonning voyaga yetishi, ov va sarguzashtlar orqali kuch-qudratini namoyon etishi, podsho Alixon bilan tasodifiy uchrashuvi dramatik burilish nuqtasi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holat doston kompozitsiyasida tan olinmagan farzandning asta-sekin ijtimoiy makonga kirib kelishi jarayonini ifodalaydi. Asarda salbiy qahramonlar – Fotigul maston va uning hamtovoqlari orqali qarama-qarshilik kuchaytiriladi. Ularning Qironxonni yo‘q qilishga bo‘lgan urinishlari syujetda yangi sarguzashtlar zanjirini yuzaga keltiradi.

²² Каруновская Л.Э. Представления алтайцев о вселенной (материалы по алтайскому шаманизму) // Этнография. –М.: 1935. -№ 4-5. –С.163.

Tilla muyassakni qo‘lga kiritish, boshqa yurtlarga safar qilish, parilar olami bilan bog‘liq voqealar dostonning syujet tizimini yanada kengaytirib, undagi epik ko‘lamni boyitadi. Umuman olganda, “Qironxon” dostoni kompozitsion jihatdan kirish, rivoj, keskinlashuv va yakun bosqichlariga ega bo‘lgan yaxlit syujet asosida qurilgan. Unda an‘anaviy farzandli bo‘lish, hasad, sinov, tan olinmaslik va qahramonlik kabi motivlar bir-biri bilan uzviy bog‘lanib, xalq eposiga xos mukammal syujet tizimini vujudga keltiradi.

Doston syujetining muhim bo‘g‘inlaridan biri epik qahramonning g‘ayritabiiy tug‘ilishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu holat xalqning qadimiy diniy-mifologik tasavvurlari asosida shakllangan. Xalqimiz og‘zaki nutqida yangi farzand ko‘rgan oilani muborakbod etishda “qutlug‘ bo‘lsin” degan tilakning qo‘llanishi, shuningdek, “quti uchdi” iborasining jondan ayrilish xavfi bilan bog‘liq ma‘noni anglatishi “qut” tushunchasining qadimdan “jon”, “hayot manbai” sifatida idrok etilganidan dalolat beradi. Bu tushuncha nafaqat o‘zbek tilida, balki qirg‘iz, boshqird, tatar, teleut, xakas, tuva, oltoy kabi ko‘plab turkiy tillarda ham keng tarqalgan.

Etnografik va mifologik qarashlarga ko‘ra, qadim turkiy xalqlar orasida befarzandlik holati homilaga “qut” berilmaganligi bilan izohlangan. Shu sababli farzand tilovchi ayollar tomonidan maxsus marosim va rasm-rusumlar amalga oshirilgan. Xususan, tog‘li oltoyliklar orasida shomonlar “qut egasi” bilan aloqa qiluvchi vositachi sifatida tasavvur qilingan. Ular Jer-Su kabi mifologik mavjudotlarga qurbonliklar keltirib, zurriyot ato etilishini so‘raganlar. Tasavvurlarga ko‘ra, ezgu ruhlar orqali bo‘lajak homilaga “qut” yuborilgan. Boshqird xalqi e‘tiqodlarida ham “qut” inson hayotining muhim unsuri hisoblangan. Ruh tanani tark etsa, kishi og‘ir kasallikka chalinadi yoki halokatga yuz tutadi, degan qarash mavjud bo‘lib, bu holat “qut osto” deb atalgan. Bunday vaziyatda shomon ishtirokida “qutni qaytarish” marosimlari o‘tkazilgan. Shuningdek, animistik tasavvurlarga ko‘ra, muayyan gunoh yoki nojo‘ya xatti-harakat tufayli ezgu kuchlarning g‘azabiga uchragan kishi befarzand bo‘lib qoladi, farzand ko‘rish esa maxsus qurbonlik va iltijolar orqali amalga oshiriladi. Ana shu

qadimiy marosim va e'tiqodlar epik tafakkur jarayonida badiiy qayta ishlanib, xalq dostonlarida g'ayritabiiy tug'ilish motivi sifatida namoyon bo'lgan. "Qironxon" dostonida ham Do'rmon mamlakati hukmdori Alixonning befarzandlikdan aziyat chekib, aziz-avliyolar qadamjolarini ziyorat qilishi va tushida bo'lajak farzandlari haqida bashorat olishi aynan shu etnofolkloriy an'analarning badiiy ifodasidir. Shu tariqa, doston syujetining boshlang'ich qismi qadimiy mifologik qarashlar bilan uzviy bog'langan bo'lib, qahramonning dunyoga kelishi oddiy voqea sifatida emas, balki ilohiy iroda va ezgu kuchlar bilan belgilangan muhim hodisa tarzida tasvirlanadi. Bu esa "Qironxon" dostonining kompozision qurilishida g'ayritabiiylik, muqaddaslik va epik ulug'vorlikni ta'minlovchi asosiy syujet tayanchi bo'lib xizmat qiladi.

"Bo'tako'zning homilador bo'lganidan xabar topgan kundoshlar uning bolalarini yo'qotish paytiga tushadilar. Bu kabix ishga Bo'tako'zning opalari Oydon bilan Xoldona ham bosh qo'shadilar. Ular bir "o'ttizlari sanochday, tishlari omochday" maston kampirni Bo'tako'zning go'daklarini yo'q qilishga ko'maklashadi. Xoldona bilan Durdona Bo'tako'zning to'lg'oq tutganini aytganida maston kampir ikkita yangi tug'ilgan kuchuk bolasini olib kelib, g'iybatchi emas deb og'zidan, burnidan ip bilan bog'lab, qo'ltig'iga solib, asta-sekin Bo'tako'z oyimining yotgan uyining eshigiga poylab boradi. Shu payt to'lg'og'i tutqan Bo'tako'z oyimining opalaridan qo'rqqan holda, boshini suyaydigan odam topolmay ko'zi to'rt turib edi. U eshikdan siyg'alib poylab qarib turgan kampirni ko'rib:

*Ko'zlaring oladir, ranglaring qonsiz,
Kundoshlardan kelgan o'zingsan jonsiz.
Yomon solma mening boshima savdo,
Yo'lingga ketaver, kelgan imonsiz.
Yoqam ho'ldir, yig'lay-yig'lay yoshima,
Aylama o'zim-o'zim qarindoshima.
Dushmanlardan kelgan jonsiz bo'lmagin,*

*Cho‘q savdoni solib qo‘yma boshima*²³, -deb o‘z qo‘rquvidagi shubhasini bayon etadi. Ammo maston kampir “Meni Alixon podsho yuborgan”, deb, aldov yo‘li bilan Bugaqo‘zning oldiga kiradi va tug‘ilgan go‘dagini o‘rniga kuchuk bolasini qo‘yadi. O‘g‘irboy chol degan bir o‘pichchi orqali bolalarni cho‘pga tashlab ketgan maston kampir Alixonning go‘dagini kuchuk tuxumiga ishontirib, natijada butunlay Bugaqo‘zning go‘daklari o‘rniga tashlab ketadi. Ma’lumki, tug‘ilgan chaqaloqni boshqa narsa (xususan, kuchuk bolasi) bilan almashtirib qo‘yish jahon xalqlari folkloring mushtarak motivlaridan biri hisoblanadi. “Makkor xotin”, “Xo‘jam Sayyod”, “Hasan va Fotima” kabi o‘zbek xalk ertaklarida ham chaqaloq tug‘ilganda uni kuchuk bolasi bilan almashtirib qo‘yilishi motivlari mavjud. Masalan, “Hasan va Fotima” ertagida malikaning ko‘zi yo‘riydigan vaqtida egachalari unga dushmanlik qilib, jodugar kampir yordamida go‘ristondan bolalangan kuchuk bolalaridan ikkitasini olib keladilar. Ular malikaning ikkita bolasini bir cho‘ponga yopishtirib yuborib, o‘rniga kuchukvachchalarni o‘rab qo‘yadilar.

Doston syujetining keskin dramatik nuqtalaridan biri Bo‘tako‘zning homiladorligi bilan bog‘liq voqealar tizimidir. Podshohning sevimli xotini Bo‘tako‘zdan farzand tug‘ilishi xabari kundoshlar orasida hasad va adovatni kuchaytiradi. Ushbu fitnaga Bo‘tako‘zning opalari — Oydon va Xoldona ham qo‘shilib, bo‘lajak go‘daklarni yo‘q qilish rejasini tuzadilar. Ular xalq tasavvurida makkorlik va yovuzlik timsoli bo‘lgan maston kampir yordamiga murojaat qiladilar. Kampirning tashqi qiyofasi (“o‘ttizlari sanochday, tishlari omochday”) orqali uning salbiy mohiyati badiiy bo‘yoqlarda ochib beriladi. Syujet rivojida maston kampirning hiylasi markaziy o‘rin tutadi. Bo‘tako‘zning to‘lg‘og‘i tutgan paytda kampir oldindan tayyorlab qo‘yilgan ikki kuchuk bolasini olib kelib, ularni g‘iybatchilikda gumon qilinmaslik uchun ip bilan bog‘lab yashiradi va Bo‘tako‘z yotgan uy atrofida poylab yuradi. Bu paytda Bo‘tako‘zning ruhiy holati nihoyatda og‘ir tasvirlanadi: u opalarining xiyonatidan xavfsirab, suyanchiq izlaydi, shubha

²³ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 16.

va qo‘rquv ichida qoladi. Uning maston kampirga qarata aytgan she‘riy monologi ichki kechinmalarning badiiy ifodasi bo‘lib, fojeaviy vaziyatni yanada chuqurlashtiradi.

Maston kampir “meni Alixon podsho yubordi” degan yolg‘on bahona bilan Bo‘tako‘zning ishonchiga kiradi va yangi tug‘ilgan chaqaloqlarni kuchuk bolalari bilan almashtirib qo‘yadi. Go‘daklarni esa O‘g‘irboy chol orqali cho‘lga tashlatib yuboradi. Natijada Alixon podsho ham aldov qurboniga aylanib, tug‘ilgan farzandlarini kuchuk bolalari deb hisoblaydi. Bu voqea syujetda adolat va zulm o‘rtasidagi qarama-qarshilikni keskinlashtiruvchi muhim burilish nuqtasi hisoblanadi. Chaqaloqni boshqa jonzot, xususan kuchuk bolasi bilan almashtirish motivi jahon xalqlari folklorida keng tarqalgan universal syujet unsurlaridan biridir. O‘zbek xalq ertaklarida, jumladan, “Makkor xotin”, “Xo‘jam Sayyod”, “Hasan va Fotima”²⁴ kabi asarlarda ham mazkur motiv uchraydi. Masalan, “Hasan va Fotima” ertagida egachalar jodugar kampir yordamida malikaning yangi tug‘ilgan farzandlarini kuchuk bolalari bilan almashtirib, ularni cho‘ponga topshiradilar. Bu o‘xshashliklar doston syujetining qadimiy va umumfolkloriy ildizlarga ega ekanligini ko‘rsatadi. Shu tariqa, “Qironxon” dostonida chaqaloqlarni almashtirish motivi syujet tizimida markaziy dramatik vazifani bajarib, qahramonlarning keyingi sarguzashtlari va adolatning tiklanishiga zamin yaratadi. Ushbu epizod doston kompozitsiyasida fojea, ziddiyat va keskinlikni kuchaytiruvchi asosiy bo‘g‘inlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Doston syujetida yangi tug‘ilgan chaqaloqlarni kuchuk bolasi bilan almashtirish motivi markaziy dramatik bo‘g‘inlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu motivning epik ildizlari xalq og‘zaki ijodining qadimiy mifologik qatlamlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u nafaqat “Qironxon” dostoni, balki Xorazm ertaklari, umumo‘zbek ertakchilik an‘analari hamda jahon xalqlari epik nasrida ham mushtarak syujet unsuri sifatida uchraydi. Tadqiqotchi J. Yusupov mazkur motivning tarixiy asoslarini Markaziy Osiyo xalqlarining homiladorlik, farzand tug‘ilishi va chaqaloq hayotining chilla davri bilan bog‘liq mifologik tasavvurlar

²⁴ Хоразм эртақлари. Тўплаб нашрга тайёрловчи. Ф.Абдулла –Т., 1961. –Б. 160-164.

hamda marosimlar bilan izohlaydi²⁵. Bu fikr doston syujetining etnografik va mifologik manbalardan oziqlanganligini ko'rsatadi. Syujet tizimida chaqaloqni kuchuk bolasi bilan almashtirish hodisasi tasodifiy emas, balki xalq e'tiqodlarida chilla davrining o'ta xatarli hisoblanganligi bilan izohlanadi.

Xalq orasida uch kunlik chaqaloqni yovuz kuchlardan asrash maqsadida unga "it ko'ylak" kiydirish odati mavjud bo'lgan. Bu libos ko'pincha bobosi yoki momosining eski kiyimidan tikilgan bo'lib, marosimiy jihatdan avval it yoki kuchuk bolasiga kiydirilgan, so'ngra chaqaloqqa o'tkazilgan. Ushbu amal orqali "itning umri qisqa, bolaning umri uzun bo'lsin" degan magik qarash ifodalangan²⁶. Mazkur marosim syujetda kuchuk obrazi orqali bolani balo-ofatlardan himoyalash g'oyasining epik talqiniga asos bo'lganini ko'rsatadi. Doston kompozitsiyasida bu motiv keskin ziddiyatni yuzaga keltiradi: bir tomonda begunoh chaqaloqlar, ikkinchi tomonda esa hasad, fitna va yovuzlik kuchlari turadi. Chaqaloqni almashtirish orqali syujetda adolat vaqtincha buziladi, lekin aynan shu buzilish keyingi voqealar rivoji, qahramonlarning sinovlardan o'tishi va oxir-oqibat haqiqatning yuzaga chiqishi uchun zamin yaratadi. Shunday qilib, mazkur epizod doston syujetining harakatlantiruvchi kuchi vazifasini bajaradi. Nurota hududida qayd etilgan xalq og'zaki aytimlari va baxshi Rahmatulla Yusuf ota tomonidan yozib olingan materiallar ham ushbu motivning xalq e'tiqodlaridagi ildizlarini tasdiqlaydi. Beshikka oid aytimlarda kuchuk obrazi ko'zga ko'rinmas yovuz kuchlar timsoli sifatida talqin qilinib, bolaning salomatligi va hayotiga tahdid bilan bog'lanadi. Bu qarashlar syujet tizimida kuchuk obrazi atrofida shakllangan ramziy ma'nolarni yanada boyitadi. "Qironxon" dostoni kompozitsion qurilishida chaqaloqni kuchuk bolasi bilan almashtirish motivi oddiy syujet elementi emas, balki qadimiy mifologik tasavvurlar, marosimlar va magik e'tiqodlarning epik transformatsiyasi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu motiv syujetda fojeaviylikni kuchaytiribgina qolmay, dostonning umumiy g'oyaviy-badiiy yo'nalishini belgilovchi muhim kompozitsion tayanch vazifasini bajaradi.

²⁵ Юсупов Ж. Хоразм эртаклари поэтикаси. –Урганч, 2005. –Б.85-88.

²⁶ ЎзРФА. Инв№ 1713/11. 1917 йил 19 май куни Рахматулла Юсуф ўғли ёзиб олган.

Mazkur tadqiqot doirasida “Qironxon” dostoni kompozitsion qurilishi va syujet tizimi keng qamrovda tahlil qilinib, asarning xalq epik tafakkuridagi o‘rni, badiiy-estetik xususiyatlari hamda mifologik, etnografik ildizlari yoritildi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, “Qironxon” dostoni murakkab va ko‘p qatlamli epik butunlik sifatida shakllangan bo‘lib, uning kompozitsion tuzilishi va syujet harakati xalq dostonchiligiga xos an’anaviy modellarga tayangan holda rivojlangan.

Doston kompozitsiyasi an’anaviy epik tizim asosida qurilgan: peshguftor (kirish), tugun, voqealar rivoji, keskinlashuv (kulminatsiya) va yechim bosqichlari o‘zaro mantiqiy izchillikda bog‘langan. Ushbu tarkibiy qismlar orqali dostonning g‘oyaviy yo‘nalishi bosqichma-bosqich ochib boriladi. Xususan, Alixon podshoning befarzandligi bilan bog‘liq boshlang‘ich dramatik vaziyat syujetning harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib xizmat qiladi. Podshohning aziz-avliyolar qadamjolarini ziyorat qilishi va tushida Xizr tomonidan farzandli bo‘lish bashoratini olishi doston syujetida g‘ayritabiiylik unsurlarini kuchaytirib, epik qahramonning alohida taqdirga egaligini oldindan belgilab beradi.

Syujet tizimining muhim jihatlaridan biri epik voqealarning faqat tashqi sarguzashtlar bilan cheklanmasdan, qahramonlarning ichki ruhiy kechinmalari, iztiroblari va psixologik holatlari bilan uzviy bog‘lanishidir. Bu holat nasriy va she‘riy parchalarning almashinib kelishi orqali ta‘minlanadi. Nasrda voqealar bayoni, makon va zamon tasviri berilsa, she‘riy parchalar orqali qahramonlarning hissiy holati, ichki iztirobi va munosabatlari ifodalanadi. Ayniqsa, Bo‘tako‘zning fojeaviy holatda aytgan monologlari syujetda dramatik keskinlikni kuchaytirib, asarning poetik ta’sirchanligini oshiradi.

Doston syujetida markaziy o‘rin tutgan motivlardan biri – yangi tug‘ilgan chaqaloqlarni kuchuk bolasi bilan almashtirish hodisasi hisoblanadi. Ushbu motiv nafaqat “Qironxon” dostonida, balki o‘zbek xalq ertaklari va jahon xalqlari folklorida keng tarqalgan mushtarak syujet unsuri sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot davomida mazkur motivning qadimiy mifologik va etnografik ildizlari aniqlanib, u homiladorlik, farzand tug‘ilishi va chilla davri bilan bog‘liq marosimlar asosida shakllanganligi asoslab berildi. Xalq e’tiqodlarida kuchuk

obrazi ba'zan yovuz kuchlarni chalg'ituvchi, ba'zan esa bolaning umrini himoya qiluvchi ramz sifatida talqin qilingan. Shu bois doston syujetida chaqaloqni kuchuk bolasi bilan almashtirish hodisasi faqat fojeaviy voqea emas, balki xalq tasavvuridagi magik qarashlarning epik ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

Syujet rivojida Bo'tako'zga qarshi qilingan fitna, maston kampir obrazi orqali ifodalangan yovuzlik kuchlari va bolalarning cho'lga tashlab ketilishi voqealar keskinligini yuqori cho'qqiga olib chiqadi. Biroq aynan shu fojeaviy epizodlar keyingi syujet harakatlari uchun zamin yaratadi. Qironxon va Oqbilakning ilohiy kuchlar tomonidan asrab qolinishi, cho'lda voyaga yetishi va sinovlardan o'tishi epik qahramonning kamolot yo'lini ifodalaydi. Bu jarayon doston syujetida adolatning vaqtincha buzilishi va oxir-oqibat tiklanishi g'oyasini ilgari suradi.

“Qironxon” dostonining variant va versiyalarini qiyosiy tahlil qilish uning syujeti nihoyatda qadimiy va barqaror ekanini ko'rsatadi. O'zbek, qozoq va qoraqalpoq xalqlari og'zaki ijodida uchraydigan variantlar umumiy syujet yadrosiga ega bo'lsa-da, ayrim epizodlar, obrazlar va badiiy talqinlarda farqlanadi. Bu holat dostonchilik an'anasining jonli va ijodiy xarakterga ega ekanini, baxshilar repertuarida syujetning doimiy ravishda qayta ishlanib, boyib borganini ko'rsatadi. “Qironxon” syujetidagi ayrim motivlarning “Rustamxon”, “Erali bilan Sherali” kabi dostonlar bilan o'xshashligi ham epik tafakkurda umumiy syujet modellari mavjudligini tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, “Qironxon” dostoni kompozitsion qurilishi va syujet tizimi jihatidan xalq epik an'alarining mukammal namunasi hisoblanadi. Unda qadimiy mifologik tasavvurlar, marosimlar, axloqiy qarashlar va estetik ideallar badiiy jihatdan uyg'unlashgan. Doston syujeti yaxshilik va yovuzlik, adolat va zulm, sadoqat va xiyonat kabi qarama-qarshiliklar asosida qurilib, yakunda ezgulikning g'alabasini tasdiqlaydi. Shu bois “Qironxon” dostoni nafaqat folklorshunoslik nuqtayi nazaridan, balki xalqning ma'naviy tafakkuri va tarixiy xotirasini o'rganishda ham muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan epik asar sifatida baholanadi.

Bob bo'yicha xulosalar

“Qironxon” dostoni poetik tuzilishini tahlil qilish asarning xalq eposiga xos badiiy mukammalligi, estetik qudrati va epik tafakkur mahsuli ekanini yaqqol namoyon etdi. Mazkur bobda dostonning poetik tili, badiiy vositalari hamda kompozision qurilishi va syujet tizimi izchil tahlil qilinib, uning g'oyaviy-badiiy salmog'ini belgilovchi asosiy xususiyatlar ochib berildi.

Dostonning poetik tili xalq og'zaki ijodiga xos sodda, ravon va ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Baxshi ijrosida shakllangan bu til nafaqat voqealarni bayon qilish, balki qahramonlarning ichki kechinmalari, ruhiy holati va hissiy olamini ifodalashga xizmat qiladi. Asarda metafora, epitet, tashbeh, mubolag'a, takror, saj', parallelizm kabi badiiy vositalar keng va o'rinli qo'llanilib, ifodaning obrazlilik va emotsional ta'sirchanligini kuchaytiradi. Ayniqsa, mubolag'a va giperbola orqali qahramonning kuch-qudrati, jasorati va g'ayritabiiy fazilatlari ideallashtiriladi, bu esa epik obraz yaratishning muhim poetik usuli sifatida namoyon bo'ladi.

Nasriy va she'riy parchalarning almashinib kelishi doston poetikasining muhim belgilaridan biridir. Nasr voqealar rivojini, makon va zamon tasvirini ta'minlasa, she'riy parchalarda qahramonlarning ichki monologi, iztiroblari, quvonch va umidlari ifodalanadi. Bu holat dostonning musiqiyliigi, ohangdorligi va estetik jozibasini yanada oshiradi. She'riy nutqning ko'pincha saj'li, qofiyadosh jumlarlar asosida qurilishi baxshi ijrosiga xos og'zaki poetik an'analarni aks ettiradi.

Dostonning kompozision qurilishi va syujet tizimi murakkab epik butunlikni tashkil etib, asarning g'oyaviy-badiiy yaxlitligini ta'minlaydi. “Qironxon” dostoni an'anaviy epik kompozitsiyaga asoslangan bo'lib, kirish (peshguftor), tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim bosqichlari izchil tarzda rivojlantiriladi. Syujetning boshlanishi qahramon tug'ilishidan avvalgi befarzandlik motivi bilan bog'lanib, qadimiy mifologik tasavvurlar asosida shakllangan g'ayritabiiylik unsurlari bilan boyitiladi.

Syujet tizimida chaqaloqlarni kuchuk bolasi bilan almashtirish, ajralish, sinov va tan olinmaslik motivlari markaziy o'rin egallaydi. Bu motivlar doston

voqealarini harakatga keltiruvchi asosiy dramatik kuch bo'lib, qahramonlarning keyingi sarguzashtlari va kamolot yo'lini belgilaydi. Ushbu syujet unsurlarining umumo'zbek ertakchilik an'analari va jahon folklorida ham uchrashi "Qironxon" dostoni syujetining qadimiy va umumfolkloriy ildizlarga ega ekanini ko'rsatadi.

Doston kompozitsiyasida sabab-oqibat munosabatlarining izchilligi, dramatik keskinlikning bosqichma-bosqich kuchayib borishi va yakunda adolatning tiklanishi xalq eposiga xos g'oyaviy tamoyillarni ifodalaydi. Qahramonning sinovlardan o'tib, ijtimoiy makonga kirib borishi va o'z haq-huquqini tiklashi orqali yaxshilik va adolat g'oyasi yetakchi mavqega ko'tariladi.

"Qironxon" dostoni poetik tuzilishi, til boyligi, badiiy vositalar tizimi hamda mukammal kompozision-syujet qurilishi bilan o'zbek xalq dostonchiligi an'analari yuksak namunalaridan biri hisoblanadi. Uning poetik va kompozision xususiyatlarini o'rganish nafaqat mazkur dostonning badiiy qiymatini aniqlash, balki umuman xalq epik tafakkuri, mifologik qarashlar va og'zaki ijod poetikasini chuqurroq anglash uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

III-BOB. “QIRONXON” DOSTONINING POETIKASIDA OBRAZLAR TAFAKKURI VA AXLOQIY – ESTETIK QADRIYATLAR

3.1 Doston obrazlarida xalqning ahloqiy qarashlari

Xalq dostonlari millatning ma'naviy olamini, asriy orzu-istaklarini va yuksak axloqiy ideallarini o'zida mujassam etgan ulkan badiiy merosdir. Har bir epik asar markazida turgan qahramon obrazlari shunchaki badiiy to'qima mahsuli bo'lmay, balki xalqning "komil inson" haqidagi qarashlarining ko'zgusi hisoblanadi. O'zbek xalq dostonchiligida, xususan, qahramonlik dostonlarida axloqiy tamoyillar syujet chiziqlarining asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lib xizmat qiladi. Epik obrazlar tizimida xalqning adolat, sadoqat, vatanparvarlik, ornomus va gumanizm kabi fundamental qadriyatlari o'zining mukammal badiiy ifodasini topgan.

Doston poetikasida markaziy o'rinni egallovchi alp va qahramon obrazlari, eng avvalo, vatanparvarlik va el-yurt oldidagi burch tushunchalari bilan shakllanadi. Epik qahramonning tug'ilishi, g'ayritabiiy kuch-qudratga ega bo'lishi va uning harbiy yurishlari zahirida xalqning o'z ozodligi va tinchligini himoya qilishga bo'lgan axloqiy intilishi yotadi. Masalan, "Qironxon" yoki "Alpomish" kabi dostonlarda bosh qahramonning xatti-harakatlari faqat jismoniy ustunlik bilan emas, balki ma'naviy haqiqat bilan asoslanadi. Qahramon o'z shaxsiy manfaatidan ko'ra jamoa (el-yurt) manfaatini ustun qo'yadi. Bu jarayonda "Alp" obrazi axloqiy etalon darajasiga ko'tariladi: u nafaqat jismonan baquvvat, balki so'ziga sodiq, dushmaniga nisbatan ham adolatli va o'z yurtining har bir qarich tuprog'i uchun mas'ul shaxsdir. Epik idealga ko'ra, chinakam qahramonlik – bu faqat jang maydonidagi jasorat emas, balki nafsoniy istaklarni jilovlay bilish va ma'naviy sinovlardan mardona o'tishdir.

Axloqiy qarashlarning dostonlardagi yana bir muhim qatlamini sadoqat va va'daga vafodorlik tashkil etadi. Epik tafakkurda va'da berish va uning ustidan chiqish insoniy mohiyatning eng yuksak belgisi hisoblanadi. Bu xususiyat nafaqat bosh qahramonlarda, balki ularning umr yo'ldoshlari, do'stlari va hatto epik otlar (Boychibor, G'ivot) obrazlarida ham namoyon bo'ladi. Ayol obrazlari (Barchinoy,

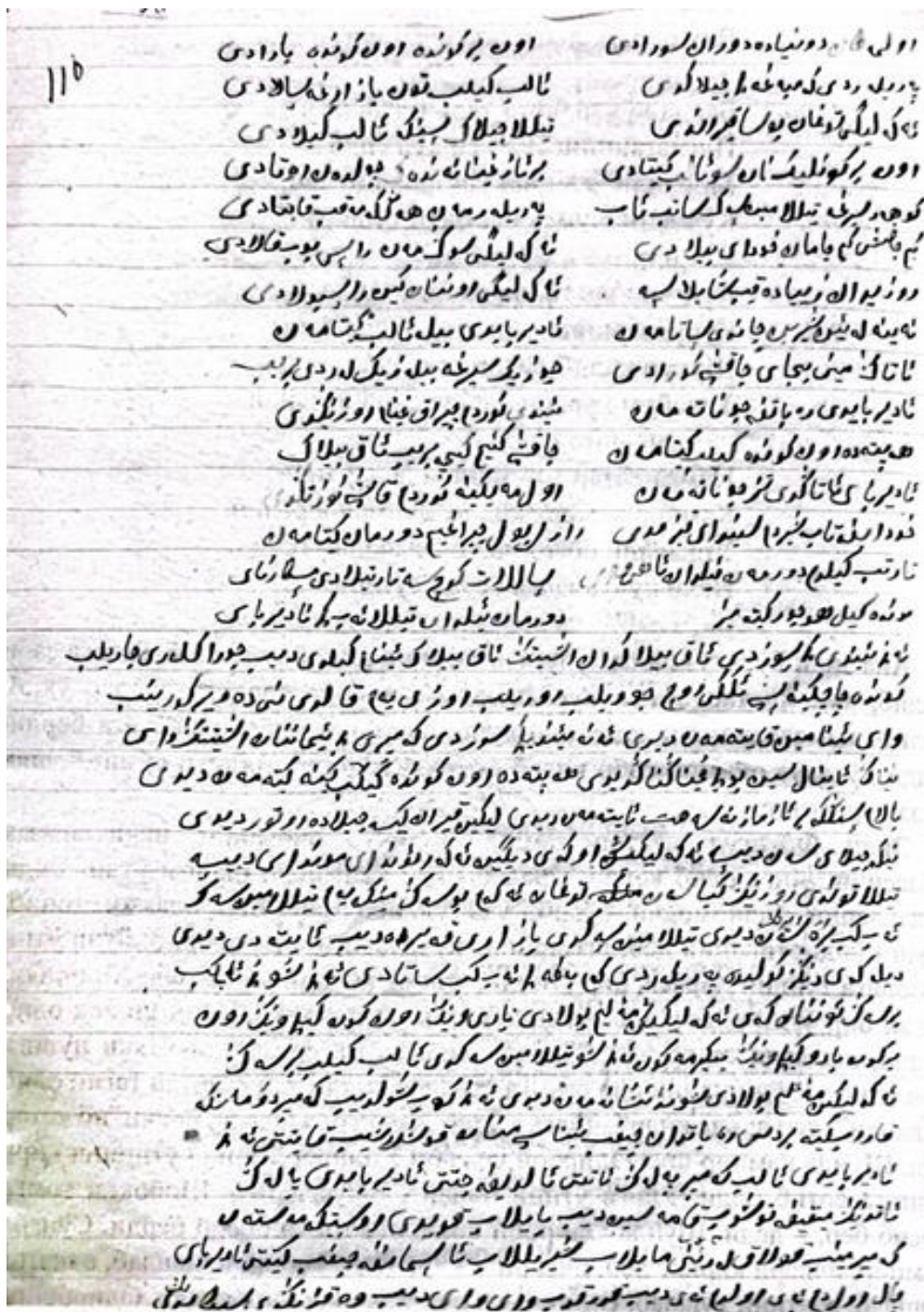
Xolbeka, Bo'tako'z va b.) dostonlarda oqilalik, ibo va sadoqat timsoli bo'lib, ular qahramonni ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi. Ayolning sadoqati – oila va millat mustahkamligining asosi sifatida talqin qilinadi. Dostonlarda bevafoqlik, xiyonat va sotqinlik eng og'ir axloqiy jinoyat sifatida qattiq qoralanadi. Bu esa xalqning asrlar davomida shakllangan ijtimoiy-axloqiy kodeksi dostonlar vositasida avloddan-avlodga uzatilganidan dalolat beradi.

Dostonlarda yovuzlik va ezgulik o'rtasidagi kurash axloqiy qarama-qarshilik shaklida namoyon bo'ladi. Salbiy obrazlar (yovuz podshohlar, devlar, ayyor vazirlar) xalq nafratiga uchragan illatlarning – zulm, adolatsizlik, ochko'zlik va kibrning tashuvchilaridir. Ular qahramon yo'liga to'siq qo'yish orqali aslida ezgu axloqiy me'yorlarni sinovdan o'tkazishadi. Qahramonning g'alabasi – bu shunchaki jismoniy g'alaba emas, balki adolatning zulm ustidan, ma'naviyatning jaholat ustidan qozongan tantanasidir. Shuningdek, dostonlarda mehmondoshlik, kattaga hurmat, kichikka izzat kabi kundalik axloq me'yorlari ham asar to'qimasiga singdirilgan. Qahramonning oqsoqollar duoini olishi yoki musofirga yordam berishi uning axloqiy portretini to'ldiradi va xalq dunyoqarashidagi "duo bilan el ko'karar" degan hikmatni ilmiy-badiiy tasdiqlaydi.

Axloqiy-estetik qadriyatlar tizimida "or-nomus" tushunchasi markaziy o'rin tutadi. Epik qahramon uchun o'lim nomusni yo'qotishdan ko'ra yengilroqdir. Bu qarash dostonlarning pafosini belgilab beradi. Qahramonning dushman asoratida qolishi yoki el-yurtning xo'rlanishi uning ichki olamida kuchli psixologik drammatizmni yuzaga keltiradi. Bu o'rinda doston poetikasi insonning ichki kechinmalarini tashqi harakatlar bilan uyg'unlashtiradi. Qahramonning ruhiy kamoloti uning jismoniy sinovlari bilan barobar kechadi. Shu tariqa, dostonlar o'quvchida (yoki tinglovchida) nafaqat estetik zavq uyg'otadi, balki ularni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalovchi ma'naviy maktab vazifasini ham o'taydi.

Doston obrazlaridagi axloqiy qarashlar xalqning tarixiy tajribasi va ma'naviy filtrlardan o'tgan eng sara insoniy fazilatlarini o'zida jamlagan. Qahramonlik dostonlari shunchaki o'tmish ertagi emas, balki millatning axloqiy o'zligini saqlab turuvchi fundamental manbadir. Obrazlar tizimidagi axloqiy-

estetik tamoyillar bugungi kun uchun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, insoniy kamolot va ijtimoiy adolat g'oyalarini targ'ib qilishda ulkan ilmiy va tarbiyaviy potensialga egadir. Dostonlarimizdagi har bir obraz xalqning "yaxshi" va "yomon" haqidagi fundamental tushunchalarini badiiy tamg'alagan bo'lib, ularni tadqiq etish milliy tafakkur taraqqiyotini anglashda muhim o'rin tutadi.

Mamatqul Jonmurod o'g'li Po'ltan shoir va Jolg'osh baxshi Jossoq
o'g'lidan yozib olingan "Qironxon" dostoni qo'lyozmasi

*Qoshing kerib, qabog 'imni uydirding,
Dobilingni ko 'lmak ko 'lga to 'ydirding.
Kelmay ketkur, qaydan kelding, chol bobo,
Bizlarning shovshagan jonim kuydirding.*

*Qirg 'iy degan qush turadi qiyada,
Olg 'ir qush charx urar baland uyada.
Kelmay ketkur, qaydan kelding, chol bobo,
Dardimni qaytadan qilding ziyoda.*

*Bir mardni nomardga qilmasin muhtoj,
Talabli kun har mo 'minning yo 'lin och.
Biz bilmaymiz ota bilan enani,
Katta bo 'ldik mana cho 'lda yalang 'och.*

*Bir oti Rahimdir, bir oti Qodir,
Makkani solgandir Ibrohim Xalil.
Biz bilmaymiz ota bilan enani,
Enam kiyik, otam cho 'lda er Xizr,
Kiyik emib katta bo 'ldik yalang 'och.*

*Odirboy bechora ko 'zin yoshladi,
Yig 'lama deb, barmoqlarin tishladi.
Aylanayin, ikki farzandim, dedi,
Go 'daklarning egniga qo 'l tashladi.*

*Odirboy ko 'p qildi bejay ravishni,
Har kim do 'sti uchun qilar koyishni.
Omonmisan, eson qilib Odirboy,*

Bolalar bilan chin sidqidil ko'rishdi.

*Er yigitni qo'llagaydi[r] xudoyi,
Haqqa yetdi Odirboyning bul ohi.
Chin sidqidil ota bo'ldi bolalarga,
Tavba qildi xudoyiga Odirboy,
Badandan to'kildi qilgan gunohi²⁷.*

Avvalo, dostonning ushbu qismida inson taqdiri va ilohiy iroda o'rtasidagi bog'liqlik, qanoat hamda shukronalik kabi axloqiy me'yorlar markaziy o'rin tutadi. Bolalarning "Biz bilmaymiz ota bilan enani, Enam kiyik, otam cho'lda er Xizr" degan so'zlari orqali xalqning g'arib va yetimlarga nisbatan bo'lgan yuksak insoniy qarashlari ochib beriladi. Bu yerda "Er Xizr" obrazi xalq tushunchasidagi ma'naviy homiylik va "yaxshilik har doim g'olib keladi" degan axloqiy optimizmni ifodalaydi. Kishi qanchalik og'ir (yalang'och, kimsasiz) sharoitda bo'lmasin, uning ma'naviy ildizi tabiat (kiyik) va muqaddas kuchlar bilan bog'lanishi insonning qadr-qimmatini uning ijtimoiy kelib chiqishi bilan emas, balki uning sabr-toqati va pokiza ruhiyati bilan belgilanishini ko'rsatadi. Matndagi "Bir mardni nomardga qilmasin muhtoj" satri o'zbek xalqining eng fundamental axloqiy kodeksi – or-nomus va erksevarlik g'oyasini aks ettiradi. Xalq tushunchasida "mardlik" faqat jismoniy kuch emas, balki birovning haqiga ko'z tikmaslik, o'zining mustaqil qadrini saqlashdir. Bu yerda "nomardga muhtoj bo'lish" inson ma'naviy inqirozining eng quyi nuqtasi sifatida qoralanadi. Shuningdek, Odirboy obrazi orqali ota-onalik mas'uliyati va rahmdillik kabi fazilatlar tahlil qilinadi. Uning bolalarni ko'rib barmoqlarini tishlashi va ko'ziga yosh olishi – bu shunchaki hissiyot emas, balki xalqning bolajonlik va birovning dardiga hamdard bo'lish (empatiya) kabi axloqiy qadriyatlarining badiiy in'ikosidir.

²⁷ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 52.

Bundan tashqari, parchada tavba va ruhiy poklanish masalasi juda yuksak badiiy-axloqiy darajada hal qilingan. Odirboyning bolalarga "chin sidqidil ota bo'lishi" va uning natijasida "badandan to'kilgan gunohlari" haqidagi tasvirlar Islomiy axloq tushunchasi bilan sug'orilgan. Ya'ni, inson qilgan xatolari yoki gunohlaridan faqat ezgu ishlar, yetimni boshini silash va samimiy mehr (chin sidqidil) orqali xalos bo'lishi mumkinligi uqtiriladi. Bu esa xalq dostonlarining nafaqat qahramonlik sarguzashtlari, balki jamiyatning axloqiy muvozanatini saqlab turuvchi ma'naviy yo'riqnoma ekanligini isbotlaydi. Mazkur satrlarda xalqning ideal qahramon va ideal jamiyat haqidagi qarashlari axloqiy-diniy me'yorlar bilan uzviy bog'langan. Mardlik, yetimparvarlik, tavba va sadoqat kabi tushunchalar obrazlar xatti-harakatida shunchaki fon emas, balki doston poetikasining asosi sifatida xizmat qiladi. Bu esa dostonning axloqiy chuqurligini ta'minlab, uni xalqning ma'naviy merosi sifatida qadrlanishiga sabab bo'ladi.

Ana endi gapni kimdan eshiting, Odirboy choldan eshiting. Goh bundan, goh undan degan ekan. Shunda Odirboyning dili ochildi, hamma so'zdan xabardor bo'ldi. Nimagaki, bu rabotni hazrati Jabroil bilan hazrati Xizr xudoning amri bilan jannatdan olib kelib, shu ikki go'dakning izzati uchun yarattan edi. Odirboyga ham xudoyi taolo shul jannatning mevalaridan shu nasiba berdi. Shuytib, ilmi holdan bahra olib, bahralik bo'lib qoldi. Shunda bolalar Odirboyga suyanib, Odirboyning orqa qilib uxlashib qoldi. Odirboy buni bilib, xudoyi taoloning farmoniga bo'yinsunib, xudoyi taologa shukurlar qilib, toat-ibodatga mashg'ul bo'ldi. Ana endi bularni shu toat-ibodatda qo'yib, endigi so'zni haligi kuralay kiyikdan eshiting.

Kiyik bolalarimni bir ko'rib kelayin deb, shu rabotga keldi. Kiyik qizday qiliqsib, sakrab o'ynab kelaëtib edi. Eshak kiyikni ko'rib qo'rqib ping etdi. Buni kiyik ko'rib, bu ham qo'rqib orqasiga qarab bir sakrab chorbokningdevoridan oshib o'tib ketdi. Eshak ham qo'rqib xangrab yubordi. Shunda kiyik bolalarimning ahvoli qanday bo'ldi deb, qochib ketmay, bolalarim bu narsadan qutula olmaydi, dedi. Ana endi gapni Odirboydan eshiting.

Oqshom bo‘ldi, bolalar yotib qoldi. Bolalarga ham angur-sungur bo‘lib qoldi. Oqshom yotdi, erta bilan tong otdi. Ana shunda ikki go‘dak bolalar har xil, turli-turli mevalardan otasining oldiga olib kelib uyib qo‘ydi. Odirboy bu mevalardan edi, qorni to‘ydi. Lekin shunday bo‘lsa ham bir kun menga kerak bo‘ladi deb, olmalardan bolalarga ko‘rsatmay bog‘dan tashqariga olib chiqib ko‘mib qo‘ydi. “Mabodo bir kuni, yosh go‘dak ekan, bularning esi yo‘q. Mendan bir gap chiqib, achchig‘lanib quvib yuboradimi. Bular hayvonning sutini emgan bolalar bo‘lsa” deb, har kuni-kunora olmalardan o‘g‘irlab, har yerga tiqishtirib yurdi. Oradan o‘n besh kun o‘tdi. Odirboyning eshagi xiqday semirib ketdi. Agar bolalar minsa, eshak dingillab iykitadigan bo‘lib qoldi. Ana shunda Odirboy ikkita kajava to‘kidi. Do‘rmondagi yurgan kambag‘alligi esidan chiqib ketdi. Shunda Odirboy aytdi:

– Bolalarim, men olmalardan olib, Do‘rmon shahrining bozorlariga sotib kelayin. Sizlarga kiyimlar olib kelayin. Sizlarning dimoqlaringni bu bog‘dagi yo‘q narsalardan olib kelib berib chok qilayin, – dedi. Shunda bolalar bu maslahatga ko‘ndi. Olmalardan terib kelib, bobosining kajavasiga solib to‘ldirdi.

– Ana, bobojon, qanday qilib olib ketasiz? – dedi. Shunda bobosi eshakka kajavani ortdi. Bolalar “shuytadi ekan” deyishib, kulishdilar. Ana shunda bobosi aytdi:

– Ey o‘g‘lim, bu olmani Do‘rmonning shahriga olib boraman. Chayragini qanchadan sotayin, – dedi. Bolalar aytdilar:

Buni boshqa odamlarga sotmang. Do‘rmonning podshosiga olib borib, tortiq qilib bering, - dedi. Unda bobosi, “xo‘p bo‘pti”, dedi. Shuytib bobosi bolalari bilan omonlashib-esonlashib jo‘nab chiqib ketdi. Yo‘lni yurib, manzilma-manzil marajiltoy qilib, sakkiz kecha-sakkiz kunduz yo‘l yurib, Do‘rmonning shahriga yetdi. Ichiga kirib, Chorsu registoniga yetdi. Ana shunda shu olmani Do‘rmon podshosiga tortiq qilib olib beraman deb edi, oldidan ilgari ko‘rib

*yurgan bolalardan birov o'tib ketdi. Ana shunda bularni ko'rib zavqi kelib, olma ketdi deb qo'yberdi*²⁸.

Dostonda ilohiy homiylik va jamoaviy mas'uliyat tushunchasi markaziy o'rin tutadi. Hazrati Jabroil va Xizr tomonidan "ikki go'dakning izzati uchun" jannatdan rabot (boshpana) va mevalar keltirilishi xalqning "begunoh go'daklar ilohiy himoyada" degan qat'iy ishonchini ifodalaydi. Bu yerda Odirboy obrazi orqali insoniy tabiatning murakkabligi va o'zgaruvchanligi ochib berilgan. U boshida "ilmi holdan bahra olib", toat-ibodatga berilgan ijobiy obraz sifatida ko'rinsa-da, keyingi o'rinlarda uning xatti-harakatlarida xalqimiz qoralaydigan shubha va moddiy manfaatdorlik illatlari bo'y ko'rsatadi. Uning bolalardan berkitib olma ko'mishi va "mabodo meni haydab yuborishsa" deb zaxira yig'ishi – insonning ilohiy ne'matga nisbatan shukrsizligi va ertangi kunga bo'lgan ishonchsizligini (tavakkulning yo'qligini) ko'rsatuvchi axloqiy ogohlantirishdir. Xalq bu yerda "hayvon sutini emgan bolalar" deb go'daklarga nisbatan shubha qilgan Odirboyning fikrlari orqali, inson o'z manfaatini o'ylaganda qanchalik tor doirada qolishini tanqidiy tahlil etadi.

Shu bilan birga, go'daklar obrazi xalqning beg'uborlik, saxovat va yuksak odob haqidagi axloqiy etalonini namoyon etadi. Ular o'zlari och qolgan yoki qiyinchilik ko'rgan bo'lsalar-da, topgan mevalarini birinchi navbatda "otasining" (Odirboyning) oldiga olib kelib uyib qo'yishadi. Bu – "kattaga hurmat" va "minnat qilmaslik" kabi o'zbekona axloqning eng go'zal ko'rinishidir. Bolalarning Odirboyga bergan maslahati – "olmani oddiy odamga emas, podshoga tortiq qilish" taklifi esa ularning nafaqat axloqiy, balki o'tkir zehnli va tadbirli (diplomatik) ekanligidan dalolat beradi. Bu yerda xalq "yosh bo'lsa ham, fikri katta" degan g'oyani ilgari suradi.

Dostonning ushbu qismida kiyik obrazi orqali "ona mehri" va "tabiiy instinktdan ustun turuvchi mas'uliyat" axloqiy tamoyili yoritilgan. Kiyikning eshakdan qo'rqishi, lekin bolalaridan xavotir olib "bolalarim bu narsadan qutila

²⁸ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 55.

olmaydi" deb qochib ketmasligi – onalik sadoqatining eng yuksak cho‘qqisidir. Bu tasvir orqali xalq hatto hayvonlar timsolida ham fidoyilik va sadoqat darsini beradi.

Yakuniy qismda Odirboyning kambag‘allikni unutib, kajava to‘kib yo‘lga chiqishi – inson hayotidagi ijtimoiy va ruhiy o‘zgarishlarning axloqiy natijasidir. Uning shaharga "kiyim-kechak olib kelaman" degan niyat bilan yo‘lga chiqishi, uning fe‘l-atvorida g‘amxo‘rlik fazilati yana ustun kela boshlaganini bildiradi. Xalq dostonchiligiga xos bo‘lgan "ezgulikka qaytish" motivi Odirboyning bu safarida o‘z aksini topgan. Mazkur parchada obrazlar tizimi orqali xalq o‘zining shukronalik, sadoqat, kattalarga hurmat va kimsasizlarga g‘amxo‘rlik kabi axloqiy qarashlarini badiiy ifodalagan. Odirboyning ikkilanishlari insoniy zaiflikni, bolalarning saxovati esa ilohiy poklikni ifodalab, dostonning umuminsoniy tarbiyaviy ahamiyatini ta‘minlaydi.

*Bog‘da ochilgan gul-gunchalar,
Gulga yarashgan naychalar,
Ko‘chadagi yosh bachchalar,
Olma ketdi, olma ketdi.*

*So‘ylaydi tanglayda tillar,
Obod bo‘pti Do‘rmon ellar,
Kalpoq kiygan bo‘zbolalar,
Olma ketdi, olma ketdi.*

*Bir-biridan ozodalar,
Kiyganlari tozodalar,
Baring birday xonzodalar,
Olma ketdi, olma ketdi.*

*Mingan oti to‘bichoqlar,
Yoli-dumi bir quchoqlar,*

*Bedov mingan ko 'zichoqlar,
Olma ketdi, olma ketdi.*

*Dardginangga davong keldi,
Ko 'nglingdagi xuring keldi,
Bul olmachi bobong keldi,
Olma ketdi, olma ketdi.*

*Davlatli qul juyruk mindi,
Urushda nayzalar sindi,
Ipakfurush bo 'ldi hindi,
Olma ketdi, olma ketdi.*

*Erisin tog 'larning qori,
Ketsin yuragimning cheri,
Kim ixlos bilan olib yesa,
Olma ketdi, olma ketdi.*

*Gina dardga davong keldi,
Olmafurush bobong keldi,
Dardlaringga davo keldi,
Olma ketdi, olma ketdi.*

*Kalava sotgan momolar,
Sapcha olgan chol bobolar,
Shol bo 'p yotgan muhtalolar,
Bu olmachi bobong keldi,
Har rang dardga davong keldi,
Olma ketdi, olma ketdi.*

*Sarson bo‘lib bir nechalar,
Tun bo‘p qorong‘u kechalar,
Bozor qilgan boyvachchalar,
Saltanatli bekvachchalar,
Bir qadog‘i bir tangadan,
Kel-xo, kel-xo, bobong keldi,
Olma ketdi, olma ketdi.*

*Ola bering shul olmada,
Bir qadog‘i bir tangadan,
Quruq qolmang bu o‘ljadan,
Olma ketdi, olma ketdi.*

*Davlat berdi bizga Sulaymon,
Omonatdir tandagi jon,
Mening o‘zim katta bog‘bon,
Do‘rmon elning amaldori,
Bir qadog‘i uch miridan,
Olma ketdi, olma ketdi²⁹.*

Dostonning ushbu qismida "olma" shunchaki meva emas, balki saxovat va najot ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Odirboyning "Olma ketdi, olma ketdi" deya xitob qilishi – bu jamiyatning barcha qatlamlariga (yosh bachchalar, bo‘zbolalar, momolar va chollar) birdek e‘tibor qaratish, ya‘ni ijtimoiy tenglik va umummilliy shodlikning axloqiy ifodasidir. Xalq tushunchasida chinakam ma‘naviy boylik faqat o‘ziga tegishli narsani boshqalar bilan baham ko‘rishda ekanligi "Kim ixlos bilan olib yesa, ketsin yuragimning cheri" degan misralar orqali asoslanadi. Bu yerda "ixlos" tushunchasi axloqiy filtr vazifasini o‘taydi: ne‘matdan faqat qalbi

²⁹ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 59.

pok va niyati to'g'ri bo'lganlarga haqiqiy manfaat (shifo) topishlari mumkinligi uqtiriladi.

Shuningdek, parchada ijtimoiy gumanizm g'oyasi juda kuchli. Muallifning "Dardginangga davong keldi", "Shol bo'p yotgan muftalolar" kabi murojaatlari dostonning asosiy axloqiy xulosasiga – ezgulikning davolovchi kuchiga ishora qiladi. Xalq dostonlarida qahramonning xatti-harakati jamiyatdagi og'riqlarni daxldorlik hissi bilan qabul qilish orqali baholanadi. Odirboyning (bolalar maslahati bilan) jannat mevasini elga tarqatishi – uning avvalgi nafsiy xatolaridan (olmani berkitishidan) so'ng ma'naviy yuksalganini, endi u o'z shaxsiy manfaatini emas, balki "Do'rmon ellari"ning obodligi va odamlarning dardiga darmon bo'lishni ustun qo'yganini ko'rsatadi.

Matndagi estetik go'zallik (ozoda xonzodalar, to'bichoq otlar) va moddiy farovonlik tasvirlari ham axloqiy tushunchalar bilan bog'lanadi. Xalqning qarashiga ko'ra, tashqi go'zallik va ozodalik – ichki ma'naviy poklikning samarasidir. "Urushda nayzalar sindi" misrasi esa urush va adovatning tugashi, uning o'rnini tinchlik va savdo-sotiq (ipakfurush hindi) egallashi eng yuksak axloqiy g'alaba ekanligini anglatadi. Ushbu parcha orqali xalq o'zining sahiylik, hamdardlik va tinchliksevarlik kabi ideallarini targ'ib etadi. Odirboy timsolidagi "olmachi bobo" obrazi – elning og'irini yengil qiluvchi, keksayu yoshga birdek mehr ulashuvchi ideal ma'naviy murabbiy darajasiga ko'tariladi. Bu esa dostonning nafaqat badiiy, balki kuchli axloqiy-tarbiyaviy manba ekanligidan dalolat beradi.

Ana shuytib, shu yerda Odirboy eshakni to'xtatdi. Haligi avvaldagi shu Odirboyning jo'ralaridan birovi aytdi:

— Ov sandiramay o'l, Odirboy, o'lsang yo'l-da! Sakkiz pullik gashtakka tunov kun kuching yetmay yormas edingmi? Endi sen bog'bon bo'lib, olmani bozorga olib kelayotgan bo'ldingmi, vox tentak, — dedi. Bu so'z Odirboyga dard qildi. Shunda Odirboy asta kajavaga qo'lini solib, jomo'kdoyday bir olmani oldi. Shunda qo'liga olmani ushlab:

— Ana bu olma emas, enangning zanburchasimi? — dedi. Buni ko‘rib hammasi, “olmasi bor ekan” deb, Odirboyning oldiga yuzcha odam kelib girdini oldi. Odirboy bir tilgasini bir tangadan qilib sota berdi. Avval-avval to‘la bir tilgakdan berdi. So‘ng-so‘ng tilgakni sila qilib berdi. Shunda Odirboy tanga bilan tillani olayotibdi, kajavaga solayotibdi. Kajavada olma tamom bo‘lib qoldi. Ana shunda Odirboy pushaymon bo‘ldi. “Hay attang, olmani sotib qo‘ydim. Do‘rmon podshosiga olib borib tortiq qilmadim”, deb xafa bo‘ldi. Lekin bir tilgagi bir tangadan, deb savdo qilib edi. Odirboy bundan juda foyda qilib qoldi. Ana endi shunda Odirboy olmani sotib bo‘ldi-da, endi to‘n bozoriga qarab yurdi. Borib bolalariga ko‘ylak, ishton, kiyimlar-dan farovon qilib oldi. Qiziga qiz, o‘g‘liga o‘g‘il kiyimlarini oldi, kajavaga soldi. Borib bir telpak bilan bir nuqra kamar ham oldi. Qiziga latiba, sirga, bilaguzuk, dastro‘mollardan oldi. Ana shuytib Odirboy cho‘ldagi o‘g‘il bilan qiziga har nima kerak bo‘lsa, shul kiyimlardan oldi. Shuytib kiyimlarni olib, kajavaga solib, shahri Do‘rmondan chiqib, cho‘lga qarab tez keta berdi. Sakkiz kun-sakkiz tun yo‘l yurib, shu cho‘ldagi rabotga yetdi. Shunda bolalari, otam keldi deyishibgina, siylar berishibgina, yuraklari yirilganday bo‘libgina qoldi. Shunda o‘g‘li Odirboy otasiga qarab bir so‘z dedi³⁰:

Ushbu parchada inson tabiatidagi murakkab ziddiyatlar, nafs va ma‘naviy burch o‘rtasidagi kurash hamda oilaviy sadoqat kabi axloqiy qadriyatlar yaxlit bir tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Voqealar rivojida Odirboy obrazi orqali insoniy qadr-qimmatning kamsitilishi (jo‘ralarining masxarasi) va bunga javoban shaxsiy or-nomusni himoya qilish motivlari gumanistik ruhda ochib berilgan. Odirboyning jo‘ralari tomonidan "tentak" deb atalishi va uning ijtimoiy mavqeyi pastga urilishi inson ruhiyatiga "dard" bo‘lib yetishi xalq dostonchiligida inson sha‘ni har narsadan baland ekanligiga ishora qiladi. Biroq bu jarayonda Odirboyning ham nafs sinovidan to‘liq o‘ta olmagan, ya‘ni moddiy manfaatga (tilla va tangalarga) uchib, bolalarning ilohiy omonatini (podshoga tortiq qilinishi kerak bo‘lgan olmalarni) sotib yuborishi insoniy zaiflikning realistik tasviridir. Shunga qaramay,

³⁰ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. —Т: 2015. —Б. 61.

uning olma tugagach pushaymon bo'lishi va o'z xatosini anglab xafa bo'lishi undagi axloqiy vijdonning hali uyg'oqligini, ma'naviy inqirozdan so'ng o'zlikka qaytish jarayoni boshlanganini ko'rsatadi. Eng muhimi, Odirboyning topgan barcha boyligini o'z maishatiga emas, balki cho'lda intizor kutayotgan farzandlari uchun kiyim-kechak va ziynatlarga sarflashi uning qalbida otalik mehri va g'amxo'rlik fazilati har qanday boylikdan ustun ekanligini isbotlaydi. Sakkiz kecha-kunduz yo'l yurib, farzandlari sog'inchi bilan cho'lga shoshishi moddiy dunyo va ma'naviy dunyo o'rtasidagi muvozanatni tiklaydi. Bolalarning esa otasini "yuraklari yirilguday" bo'lib kutib olishi va kiyim-kechakdan ko'ra uning omon qaytganidan quvonishi dostonning insonparvarlik pafosini belgilab beradi. Xulosa qilib aytganda, ushbu parcha insonning nafs tuzog'iga tushishi, xatosini anglab afsuslanishi va samimiy mehr orqali o'zini qayta tiklashi mumkinligi haqidagi yuksak axloqiy darslik vazifasini o'taydi.

*Toglarning boshini cholgan tumanmi,
Do'rmon eli qadimgiday omonmi?
Ko'rib kelibsiz yaxshi bilan yomonni,
Do'rmon elining podsholari omonmi?*

*Yuragimga tushgan qaygu-voyimi,
Esli odam so'zni qilar fahimi.
Shoxsanam sifatli qizlar omonmi?
Omonmikan o'rdadagi so'killashgan oyimi.
La'l munchoqli qiz-juvonlar omonmi,
Oxu ko'zli jodu ko'zlar omonmi?*

*Yuragimga tushgan qaygu-alamlar,
Termulishgan satta qoshi qalamlar,
Podsholikda turgan mulla olimlar,
Qozi-kalon, qozibegilar omonmi?*

*Ado bo'lmis yurakkinamda cherlar,
Er yigitda bo'lar nomusman orlar,
Podsholikda turgan dono vazirlar,
Xazinachi, muftilari omonmi?*

*Daryoda suzandir kemaman qayiq,
Sizday bobom menday o'g'ilga loyiq,
Omonmikan Do'rmon elda xaloyiq,
Yoppa-yovlik qarindoshlar omonmi?*

*Arosat maydonida otni jilmayman,
Ajal etmay bu cho'llarda o'lmayman,
Aytay desam, otlarini bilmayman,
Yoppa-yovlik ona yurtim omonmi?*

*Obod diyor ahli mehribon-qardosh,
Bunda barcha elat hamkordir, qurdosh,
Bir-biriman bo'lib o'rtoq qarindosh,
Yoppa-yovlik fuqarolar omonmi?³¹*

Matnda xalqimizga xos bo'lgan "yurt sog'inchi" va "ijtimoiy mas'uliyat" tuyg'usi markaziy o'rin tutadi. Cho'lda, kimsasizlikda voyaga yetgan qahramonning shahar (Do'rmon) haqidagi birinchi savoli shaxsiy boylik yoki o'zi uchun olib kelingan sovg'alar haqida emas, balki "Do'rmon eli omonmi?" degan so'rov bilan boshlanishi uning axloqiy komilligidan dalolat beradi. Bu yerda insoniylikning eng yuksak ko'rinishi – o'zining shaxsiy ehtiyojlaridan kechib, butun bir millat va yurtning tinchligini o'ylashdir. Qahramonning "yaxshi bilan

³¹ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 60.

yomonni ko‘rib kelgan" bobosidan podsholar, ulamolar, mulla-olimlar va oddiy xaloyiqning ahvolini so‘rashi jamiyatning har bir tabaqasiga bo‘lgan ehtirom va ularning omonligini yurt butunligining asosi deb bilishidir.

Parchada oilaviy va ijtimoiy axloq uyg‘unlikda tasvirlangan. Qahramon nafaqat qarindosh-urug‘, balki "la‘l munchoqli qiz-juvonlar", "dono vazirlar" va "muftilar"ning holini so‘rash orqali o‘zini jamiyatning uzviy bo‘lagi sifatida his qiladi. Uning "Er yigitda bo‘lar nomusman orlar" degan xitobi xalq dostonlarining fundamental axloqiy kodeksini – nomus va oriyat insoniy mohiyatning asosi ekanligini tasdiqlaydi. "Sizday bobom menday o‘g‘ilga loyiq" deyishi esa kattalarga bo‘lgan cheksiz hurmat va minnatdorlik tuyg‘usining, ya‘ni avlodlar o‘rtasidagi ma‘naviy silsila uzilmaganining ifodasidir.

Insoniylik nuqtai nazaridan, qahramonning "ona yurt"ga bo‘lgan mehri dostonning pafosini belgilaydi. U hatto o‘zi yashayotgan cho‘lni emas, balki "Do‘rmon"ni o‘zining haqiqiy vatani deb biladi va "Ajal etmay bu cho‘llarda o‘lmayman" deya o‘zining mardona irodasini namoyish etadi. "Yoppa-yovlik ona yurtim omonmi?" degan savol orqali vatan tinchligi inson baxtining birlamchi sharti ekanligi uqtiriladi. Matn oxiridagi "Obod diyor ahli mehribon-qardosh" kabi satrlar esa xalqning ideal jamiyat haqidagi – totuvlik, hamkorlik va mehribonlik ustuvor bo‘lgan dunyo haqidagi orzularini ifodalovchi yuksak axloqiy xulosadir.

Xulosa qilib aytganda, mazkur parcha doston qahramonining nafaqat jismonan, balki ma‘nan yetuk, el-yurt qayg‘usi bilan yashovchi, kattalarni ardoqlovchi va vatanparvarlikni o‘zining asosiy burchi deb biluvchi komil inson ekanligini isbotlaydi. Xalq bu yerda insoniylikni – shaxsiy sog‘inchdan ijtimoiy sadoqatga, individual hayotdan umummilliy omonlikka ko‘tarilishda deb biladi.

3.2 Dostonda ruxiy kechinmalar va ichki drammatizm poetikasi

O‘zbek xalq qahramonlik dostonlarida, xususan, "Alpomish", "Go‘ro‘g‘li" turkumi va "Qironxon" kabi epik asarlarda ruhiy kechinmalar va ichki drammatizm poetikasi asarning badiiy poydevorini tashkil etuvchi markaziy omillardan biri

hisoblanadi. Epik polotnoda qahramon nafaqat tashqi dushmanlarga qarshi kurashuvchi jismoniy kuch, balki murakkab ruhiy dunyoga, ziddiyatli oylarga va teran hissiyotlarga ega bo'lgan shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Dostonlardagi ruhiy kechinmalar tasviri ko'pincha qahramonning xalq va vatan oldidagi burchi hamda shaxsiy taqdiri o'rtasidagi to'qnashuv nuqtalarida, ya'ni ichki dramatism avj nuqtaga chiqqan lahzalarda yorqinlashadi. Masalan, doston qahramonining safarga o'tlanish oldidan kechirgan xayollari, ayriliq dardi, sadoqat va xiyonat qarshisidagi ruhiy holati an'anaviy epik qoliplar doirasida bo'lsa-da, o'ziga xos lirik chekinishlar va monologik nutq orqali chuqur individuallashadi. Ichki dramatism poetikasi asosan qahramonning "o'zi bilan o'zi" muloqoti, tush ko'rish motivlari va tabiat hodisalarining qahramon kayfiyatiga parallel ravishda tasvirlanishi orqali yuzaga chiqadi. Epik asarlardagi badiiy tasvir vositalari – mubolag'a, tashbeh va epitetlar bu jarayonda shunchaki tashqi ko'rinishni emas, balki qahramon qalbida kechayotgan "bo'ron"larni, uqubatli kutishlarni va g'oliblik shukuhini ifodalashga xizmat qiladi. Qahramonning ruhiy iztiroblari dostonning syujet chiziqlari orasidagi mantiqiy bog'liqlikni ta'minlab, tinglovchi yoki o'quvchida estetik ta'sirchanlikni oshiradi. Ayniqsa, firoq va hijron sahnalaridagi lirik dard o'zbek dostonchilik maktablarining o'ziga xos "ruhiy portret" yaratish mahoratini ko'rsatadi. Binobarin, dostonlardagi ruhiy kechinmalar tahlili epik qahramon tabiatini tushunish bilan birga, xalq og'zaki ijodining badiiy-estetik taraqqiyotini, xalqning ma'naviy olami va axloqiy qadriyatlari naqadar teran ekanligini ilmiy jihatdan asoslashga imkon beradi.

Bu so'zni yosh o'g'lidan Odirboy eshitib, o'g'liga hech bir nima deb javob bera olmasdan turdi. Muttaham, yolg'onchi bo'lib qoldi. – Nimaga indamaysiz, ota? – dedi. Shunda Odirboy aytdi: – Kasalkashlik deb, olmalarni sotdim, odamlar olib qo'ydi, – dedi. Shunda yosh bola aytdi: – Mening so'zimni nimaga qilib kelmadingiz? – dedi. Shunda otasi sharmanda bo'lib, noiloj kiyimlarini chiqarib berdi. Shunda bolalarning dimog'i chog' bo'lib, kiyimlarni kiyib, miyig'idan kuldi, bolalar podshoning o'g'li bilan qiziday bo'lib qoldi. – Xayr, mayli endi, bobo, bu safar sizning gunoxingizdan o'tdim. Siz o'zbek odamsiz, ko'nglingizga kelgan ishni

kilaberasiz. Agar ikkinchi martaba shunday kilsangiz, sizga jazo beraman. Lekin ehtiyot bo'ling, – dedi. Lekin Odirboy chol ham qarab, bolalarning avzoini ko'rib qo'rqdi. "Bolalarning tutgan tutimi yomonga o'xshaydi", dedi. Ana endi shuytib, Odirboy chol eshagiga dam berib yota berdi. Oradan o'n olti kun o'tdi. Tagin Odirboy Do'rmonga bormokchi bo'ldi. Bolalariga aytdi: – Do'rmonga boraman. Endi nima desanglar, sizning aytganlaringni kilib kelaman, – dedi. Shuytib, bolalar olmalarning yaxshisidan terib kajavaga solib, nashvatidan ham qo'shib solib berdi, kajavani to'ldirdi. Kilgan ishni tindirdi. Ana endi kajavani to'ldirdi. Kech bo'ldi. Oqshom bolalar yotdi. Bolalar uxlagandan keyin Odirboy Do'rmonga borganda kerak bo'ladi deb, bir puddai olmani bog'dan tashkarisiga chiqarib, bir tosh erday joyga olib borib ko'mib keldi. Oqshom o'tdi, erta bilan tong otdi, o'kidi namoz bomdodni. Ana shunda yosh go'daklar turdi. Talpinishib: – Do'rmonga borsangiz, tez keling, – deyishib, bobosiga kajavasini eshakning ustiga ortishib, ovmaydigan kilib, eshakning to'shidan ip bilan tortishib qo'ydilar. Ana shunda Odirboy Do'rmonga boraman, jo'nab ketaman deb, yosh bolalar – o'g'il bilan qizga qarab bir so'z dedi³²:

Ushbu parcha "Qironxon" dostonining ruhiy kechinmalar va ichki dramatism poetikasini yoritib beruvchi eng muhim bo'limlardan biri bo'lib, unda qahramonlarning ichki dunyosi shunchaki tasvirlanmaydi, balki ularning ziddiyatli harakatlari, jimjitligi va kutilmagan munosabatlari orqali yuzaga chiqariladi. Matnning boshida Odirboyning o'g'lidan tanbeh eshitib, "hech bir nima deb javob bera olmasdan" turishi uning ruhiy holatidagi kuchli dramatismni, o'z vijdoni oldidagi ruhiy mag'lubiyatini va o'zini "muttaham" hamda "yolg'onchi" sifatida his qilishini ko'rsatadi. Uning "kasalkashlik deb sotdim" deb yolg'on gapirishi ichki qo'rquv va sharmandalikdan qutilishga bo'lgan urinish bo'lsa-da, dramatism shundaki, Odirboy yosh bolalar oldida o'zini aybdor his qilgani holda, nafsi hali to'liq poklanmagani sababli yana yashirincha olma ko'mib kelishi uning ruhiyatidagi "eski odatlar" va "yangicha mas'uliyat" o'rtasidagi azobli kurash hali

³² Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 77

davom etayotganini bildiradi. Shu bilan birga, bolalarning Odirboyni kechirishi va unga "ikkinchi martaba shunday qilsangiz, jazo beraman" deb shart qo'yishi doston poetikasidagi kutilmagan burilish bo'lib, ularning ruhiyatida kattalarga xos vazminlik va ma'naviy ustunlik paydo bo'lishi drammatizmni yanada kuchaytiradi. Bolalarning kiyimlarni kiyib "miyig'idan kulishi" o'z haq-huquqlarini tiklagan insonning ichki qoniqishini ifodalasa, Odirboyning ulardan "qo'rqishi" rollarning almashganini – endi ma'naviy hukmronlik bolalar tomoniga o'tganini ruhiy jihatdan asoslaydi. Matndagi eng kuchli dramatik element Odirboyning bir tomondan bolalarga va'da berib, ikkinchi tomondan yashirincha olma yashirishi bo'lib, bu holat qahramonning ichki olamidagi hayotiy ehtiyoj va ma'naviy ideal o'rtasidagi arosatni, uning namoz o'qishi bilan dunyoviy tashvishlari qanchalik qorishib ketganini ifodalaydi. Parcha yakunidagi bolalarning "tez keling" deb talpinishi va Odirboyning "sizlar uchun qonlar yutganman" degan murojaati ruhiy daxldorlikning cho'qqisiga chiqib, drammatizmni shaxsiy manfaatdan umumiy maqsad sari ko'chiradi va dostonni insoniy xarakterning ruhiy murakkabliklari haqidagi falsafiy asar darajasiga ko'taradi.

*Sizlar uchun o'zim qonlar yutganda,
Ovlok cho'lda men sakkiz kun yotganda,
Bul olmani Alixonga tortganda,
Tila desa, nima tilay, farzandim?*

*Alixonga o'zim mehmon bo'lganda,
Amaldorlar tomoshaga kelganda,
Alixonning toshkinligi kelganda,
Tila desa, nima tilay, farzandim?*

*Sizlarga Odirboy xizmat kiladi,
Eshagini kistab, cho'lda jiladi,
Podsho xalki nazarkarda bo'ladi,*

*Tila desa, nima tilay, farzandim?
Ota deysan ikkovginang izima,
Men kelgancha zor bo'lasan so'zima.
Xayolim kirali-chikali bo'lgan,
Nima tilay, aytib yobor o'zima?*

*Men kelguncha qo'rkmay-pismay yotinglar,
Xo'p o'ynashib, bog'dan olma otinglar.
Bu olmani Alixonga tortganda,
Tilaklaringni, bolam, menga aytinglar³³.*

"Qironxon" dostonining ushbu parchasi epik qahramonlar ruhiyatidagi evolyutsiya, mas'uliyat hissi va lirik kechinmalar uyg'unligini ko'rsatuvchi ichki dramatism poetikasining yorqin namunasidir. Matnda Odirboy obrazining ichki dunyosi uning nutqi orqali ochiq dramatism darajasiga ko'tarilgan bo'lib, unda avvalgi aybdorlik hissi endi fidoyilik va xavotir bilan qorishib ketganini ko'rish mumkin. Odirboyning "Sizlar uchun o'zim qonlar yutganda" degan e'tirofi shunchaki jismoniy qiyinchilik emas, balki uning ruhiyatida sodir bo'lgan ma'naviy poklanish va farzandlariga bo'lgan cheksiz mehri natijasidagi ruhiy iztiroblarni ifodalaydi. Bu yerda ichki dramatism qahramonning o'z o'tmishidagi xatolarini yuvishga bo'lgan intilishi va bolalarning "omonat"ini podshoga yetkazishdagi mas'uliyat qo'rquvi orasidagi ziddiyatda namoyon bo'ladi. Odirboyning "Tila desa, nima tilay, farzandim?" degan qayta-qayta takrorlanuvchi so'rovi doston poetikasida ruhiy kuchlanishni (psixologik parallelizm) yuzaga keltirib, qahramonning ichki olamidagi "men"i endi shaxsiy manfaatdan butunlay voz kechib, bolalarning baxti va irodasiga bo'ysunganini tasdiqlaydi. "Xayolim kirali-chiqali bo'lgan" degan iqrori esa qahramonning murakkab ruhiy holatini –

³³ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 77.

yoshi o'tgan insonning hayotiy tajribasi va ayni damdagi hayajonli arosatini ochiq ko'rsatadi. Dramatizm, shuningdek, kutilayotgan uchrashuv – podsho Alixon bilan yuzma-yuz kelish oldidagi psixologik tayyorgarlikda ham seziladi; Odirboyning bolalarga "qo'rqmay-pismay yotinglar" deb tasalli berishi, aslida o'zining ichki bezovtaligini jilovlashga urinishidir. Dostonning ushbu qismidagi lirik chekinishlar va murojaat shaklidagi monolog insoniy sog'inch, va'daga sadoqat va kelajak oldidagi qo'rquv kabi murakkab hissiyotlar zanjirini bog'laydi. Shu tariqa, dostonning ichki dramatizmi shunchaki tashqi voqealar bayoni emas, balki qahramonning qalbidagi qayta tug'ilish va otalik burchining ma'naviy yuksalishi sifatida ilmiy-badiiy qiymat kasb etadi.

Ana shunda yosh bolalar otasidan ko'ngli to'libdi. Alixonning ishki tortayotibdi, bolalarning ko'zidan mo'lt-mo'lt yosh ketayotibdi. Ana shunda bolalar Odirboy otasiga qarab, ko'zidan yosh okizib bir so'z aytayotibdi. So'zi shuldir:

*Alixonning yuragida dardi bor,
Korongulik tushgan Do'rmon yurti bor.
Qo'rkmay-pismay tilay bering, otajon,
Tablasida Bo'zkorakuz oti bor,
Tila desa, shuni tilang, otajon.*

*Borib ko'ring Alixonning yerini,
Dod deb o'zingizga aytar sirini,
Bo'xcha kildirgandir tilla to'nini,
Tilla to'nni tilab keling, otajon,
Tila desa, tilla to'nni tilangiz.*

*Okizib kel Alixonning yoshini,
Qochirib kel akl bilan xushini,*

*Alixonga borib mehmon bo'lganda,
Bog'bon bobo, davlat tila deganda,
Tilab oling kora tuyg'un qushini*³⁴.

"Qironxon" dostonining mazkur parchasi epik qahramonlar ruhiyatidagi transferatsiya jarayonlarini, ya'ni ichki kechinmalarning tashqi dramatik harakatga aylanishini o'zida aks ettirgan yuksak poetik namunadir. Matndagi ruhiy kechinmalar poetikasining asosini bolalar va Odirboy o'rtasidagi psixologik bog'liqlik hamda ularning Alixon (shoh) shaxsi bilan bog'liq bo'lgan g'oyaviy maqsadlari tashkil etadi. Bolalarning "ko'zidan mo'lt-mo'lt yosh ketishi" shunchaki lirik detal emas, balki asar syujetidagi ichki dramatismni yuzaga chiqaruvchi indikator bo'lib, bu yoshlar qalbidagi sog'inch, intizorlik va kelajakdagi katta ijtimoiy o'zgarishlarga bo'lgan ichki tayyorgarlikning in'ikosidir. Ularning Odirboyga berayotgan "vazifa"lari (Bo'zko'rakuz oti, tilla to'n va qora tuyg'un qushini tilash) oddiy moddiy ehtiyoj emas, balki personajlar ruhiyatidagi qat'iyat va shohona merosga bo'lgan ichki haqlilik tuyg'usining dramatik ifodasidir. Bu yerda ichki dramatism qahramonlarning o'z taqdirini hal qilishdagi faolligida va Odirboyi bu jarayonga ruhiy tayyorlashlarida namoyon bo'ladi; ular o'z ko'z yoshlari orqali otaning irodasini mustahkamlaydi va uni shoh huzurida dadil so'zlashga undaydi. Matndagi "Alixonning yuragida dardi bor" degan tashxisiy xulosa bolalarning naqadar teran ruhiy idrokka ega ekanligini ko'rsatadi va bu dostonning psixologik qatlamini yanada chuqurlashtiradi. "Oqizib kel Alixonning yoshini, qochirib kel aql bilan xushini" kabi satrlar esa dramatismning eng yuqori nuqtasi bo'lib, u personajlar o'rtasidagi ruhiy kurash va ta'sir o'tkazish poetikasini ilmiy-falsafiy jihatdan asoslaydi. Shu tariqa, dostonning ushbu parchasi shunchaki lirik muloqot emas, balki qahramonlarning ichki irodasi, ijtimoiy adolatga intilishi va yaqinlashib kelayotgan epik to'qnashuvlar oldidagi ruhiy safarbarligining badiiy-dramatik sintezidan iboratdir.

³⁴ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 79.

*Qoshing kerib, qabog 'imni uydirding,
Dobilingni ko 'lmak ko 'lga tuydirding.
Kelmay ketkur, qaydan kelding, chol bobo,
Bizlarning shovshagan jonim kuydirding.*

*Qirg 'iy degan qush turadi qiyada,
Olg 'ir qush charx urar baland uyada.
Kelmay ketkur, qaydan kelding, chol bobo,
Dardimni qaytadan qilding ziyoda.*

*Bir mardni nomardga qilmasin muhtoj,
Talabli kun har mo 'minning yo 'lin och.
Biz bilmaymiz ota bilan enani,
Katta bo 'ldik mana cho 'lda yalang 'och.*

*Bir oti Rahimdir, bir oti Qodir,
Makkani solgandir Ibrohim Xalil.
Biz bilmaymiz ota bilan enani,
Enam kiyik, otam cho 'lda er Xizr,
Kiyik emib katta bo 'ldik yalang 'och.*

*Odirboy bechora ko 'zin yoshladi,
Yig 'lama deb, barmoqlarin tishladi.
Aylanayin, ikki farzandim, dedi,
Go 'daklarning egniga qo 'l tashladi.*

*Odirboy ko 'p qildi bejay ravishni,
Har kim do 'sti uchun qilar koyishni.
Omonmisan, eson qilib Odirboy,
Bolalar bilan chin sidqidil ko 'rishdi.*

*Er yigitni qo'llagaydi xudoyi,
Haqqa yetdi Odirboyning bul oxi.
Chin sidqidil ota bo'ldi bolalarga,
Tavba qildi xudoyiga Odirboy,
Badandan to'kildi qilgan gunohi*³⁵.

"Qironxon" dostonining ushbu parchasi qahramonlar ichki dunyosidagi keskin burilishlar, insoniy iztirob va ma'naviy poklanish jarayonlarini o'zida mujassam etgan psixologik tahlil obyekti hisoblanadi. Parchaning boshlanishida bolalar tomonidan Odirboyga nisbatan aytilgan keskin so'zlar ularning uzoq muddatli yolg'izlik va tashlandiq holatdagi ruhiy jarohatlaridan dalolat beradi. Bu yerda ruhiy begonalashuv motivi yetakchi bo'lib, go'daklar o'z biologik ildizlarini inkor etib, tabiat va g'oyibona kuchlar bilan ruhan birlashib ketgan. Ularning ota va enani bilmasliklari haqidagi iqrori shunchaki rad etish emas, balki chuqur ruhiy himoya mexanizmi bo'lib, bu ularning qalbida ota-onaga bo'lgan ehtiyoj o'rnini qattiq og'riq egallaganini ko'rsatadi. Odirboy obrazida esa ekzistensial inqiroz va uning yechimi namoyon bo'ladi; bolalarning ayanchli ahvoli va ularning cho'lda yalang'och katta bo'lgani haqidagi nolalari Odirboyning vijdonini uyg'otadi. Uning ko'zin yoshlashi va barmoqlarini tishlashi shunchaki tashqi emotsiya emas, balki ichki tushkunlik, o'z aybini chuqur his qilish va ruhiy pushaymonlikning jismoniy ifodasidir. Xalq dostonchiligiga xos bo'lgan bu tasvir qahramonning ma'naviy tubanlikdan yuksaklikka tomon intilishini boshlab beradi. Parchaning yakuniy qismida Odirboyning bolalarga chin sidqidil ota bo'lishi uning ruhiyatidagi tub burilishni anglatadi va uning xudoga tavba qilishi hamda bolalarga ko'rsatgan mehri orqali u nafaqat ijtimoiy burchini bajarganini, balki o'zining ichki olamini ham qutqarib qolganini ko'rsatadi. Mazkur parcha inson ruhiyatining naqadar murakkabligini, hatto eng qattiq qalblar ham samimiy azob va mehr

³⁵ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 83.

ta'sirida yumshashi mumkinligini badiiy jihatdan asoslab, dostonda dramatism tashqi voqealardan ko'ra qahramonlarning ichki dunyosidagi kurashlarda namoyon bo'lishini tasdiqlaydi.

Ana endi gapni kimdan eshiting, Odirboy choldan eshiting. Goh bundan, goh undan degan ekan. Shunda Odirboyning dili ochildi, hamma so'zdan xabardor bo'ldi. Nimagaki, bu rabotni hazrati Jabroil bilan hazrati Xizr xudoning amri bilan jannatdan olib kelib, shu ikki go'dakning izzati uchun yarattan edi. Odirboyga ham xudoyi taolo shul jannatning mevalaridan shu nasiba berdi. Shuytib, ilmi holdan bahra olib, bahralik bo'lib qoldi. Shunda bolalar Odirboyga suyanib, Odirboyi orqa qilib uxlashib qoldi. Odirboy buni bilib, xudoyi taoloning farmoniga bo'yinsunib, xudoyi taologa shukurlar qilib, toat-ibodatga mashg'ul bo'ldi. Ana endi bularni shu toat-ibodatda qo'yib, endigi so'zni haligi kuralay kiyikdan eshiting.

Kiyik bolalarimni bir ko'rib kelayin deb, shu rabotga keldi. Kiyik qizday qiliqsib, sakrab o'ynab kelaëtib edi. Eshak kiyikni ko'rib qo'rqib ping etdi. Buni kiyik ko'rib, bu ham qo'rqib orqasiga qarab bir sakrab chorbokning devoridan oshib o'tib ketdi. Eshak ham qo'rqib xangrab yubordi. Shunda kiyik bolalarimning ahvoli qanday bo'ldi deb, qochib ketmay, bolalarim bu narsadan qutula olmaydi, dedi. Ana endi gapni Odirboydan eshiting.

Oqshom bo'ldi, bolalar yotib qoldi. Bolalarga ham angur-sungur bo'lib qoldi. Oqshom yotdi, erta bilan tong otdi. Ana shunda ikki go'dak bolalar har xil, turli-turli mevalardan otasining oldiga olib kelib uyib qo'ydi. Odirboy bu mevalardan edi, qorni to'ydi. Lekin shunday bo'lsa ham bir kun menga kerak bo'ladi deb, olmalardan bolalarga ko'rsatmay bog'dan tashqariga olib chiqib ko'mib qo'ydi. "Mabodo bir kuni, yosh go'dak ekan, bularning esi yo'q. Mendan bir gap chiqib, achchig'lanib quvib yuboradimi. Bular hayvonning sutini emgan bolalar bo'lsa" deb, har kuni-kunora olmalardan o'g'irlab, har yerga tiqishtirib yurdi. Oradan o'n besh kun o'tdi. Odirboyning eshagi xiqday semirib ketdi. Agar bolalar minsa, eshak dingillab iykitadigan bo'lib qoldi. Ana shunda Odirboy ikkita

kajava to'kidi. Do'rmondagi yurgan kambag'alligi esidan chiqib ketdi. Shunda Odirboy aytdi:

– Bolalarim, men olmalardan olib, Do'rmon shahrining bozorlariga sotib kelayin. Sizlarga kiyimlar olib kelayin. Sizlarning dimoqlaringni bu bog'dagi yo'q narsalardan olib kelib berib chok qilayin, – dedi. Shunda bolalar bu maslahatga ko'ndi. Olmalardan terib kelib, bobosining kajavasiga solib to'ldirdi.

– Ana, bobojon, qanday qilib olib ketasiz? – dedi. Shunda bobosi eshakka kajavani ortdi. Bolalar “shuytadi ekan” deyishib, kulishdilar. Ana shunda bobosi aytdi:

– Ey o'g'lim, bu olmani Do'rmonning shahriga olib boraman. Chayragini qanchadan sotayin, – dedi. Bolalar aytdilar:

– Buni boshqa odamlarga sotmang. Do'rmonning podshosiga olib borib, tortiq qilib bering, – dedi. Unda bobosi, “xo'p bo'pti”, dedi. Shuytib bobosi bolalari bilan omonlashib-esonlashib jo'nab chiqib ketdi. Yo'lni yurib, manzilma-manzil marajiltoy qilib, sakkiz kecha-sakkiz kunduz yo'l yurib, Do'rmonning shahriga yetdi. Ichiga kirib, Chorsu registoniga yetdi. Ana shunda shu olmani Do'rmon podshosiga tortiq qilib olib beraman deb edi, oldidan ilgari ko'rib yurgan bolalardan birovi o'tib ketdi. Ana shunda ularni ko'rib zavqi kelib, olma ketdi deb qo'yberdi³⁶.

Dostonda Odirboy obrazining ruhiy transformatsiyasi uning ilohiy qudrat va omonat mohiyatini anglashidan boshlanadi. Uning "dili ochilishi" va "ilmi holdan bahra olishi" shunchaki ma'lumotga ega bo'lish emas, balki qahramonning ma'naviy uyg'onishidir. Bolalarning unga suyanib uxlashi Odirboyda uzoq vaqt unutilgan otalik mas'uliyati va himoyachilik instinktini uyg'otadi, bu esa uning toat-ibodatga sho'ng'ishi orqali ruhan poklanishiga zamin yaratadi. Biroq kiyikning (ona ramzi) rabotga kelishi va xavfni his qilib chekinishi bilan bog'liq epizodda dramatismning yangi qatlami – qahramon ruhiyatidagi omonatdorlik va insoniy zaiflik kurashi yuzaga chiqadi.

³⁶ Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 85.

Odirboyning bolalardan yashirincha olma ko'mib qo'yishi va ularning xulq-atvoridan ("hayvonning sutini emgan") hadisirashi uning ruhiyatidagi ishonchsizlik va ehtiyotkorlik ziddiyatini ko'rsatadi. U bir tomondan farzandlariga kiyim-kechak olib kelish bahonasida saxovat ko'rsatmoqchi bo'lsa, ikkinchi tomondan kelajakdagi ehtimoliy qiyinchiliklardan qo'rqib, "zahira" yaratishga intiladi. Bu vaziyatda ichki dramatism qahramonning o'z o'tmishidagi "kambag'allik" qolipidan chiqishga urinishi va ayni paytda farzandlari oldidagi va'dasini bajarish mas'uliyati o'rtasidagi muvozanatda namoyon bo'ladi.

Bolalarning olmani podshoga tortiq qilish haqidagi qat'iy maslahati Odirboyning ruhiy arosatiga nuqta qo'yadi va uning irodasini ijtimoiy burch sari yo'naltiradi. Uning sakkiz kecha-kunduzlik yo'lda chekkan zaxmati va shahar muhitiga (Chorsu registoniga) kirib kelishidagi hayajoni uning ruhan butunlay o'zgarganini, endi u shunchaki olmafurush emas, balki ma'naviy omonat tashuvchi shaxsga aylanganini tasdiqlaydi. Oxir-oqibat, uning zavqi kelib "olma ketdi" deb hayqirishi – bu uning ichidagi barcha ruhiy tugunlarning yechilishi va o'zligini namoyon etishga bo'lgan kuchli ichki ehtiyojning portlashidir.

"Qironxon" dostonining umumiy tahlili shuni ko'rsatadiki, asarning badiiy kuchi nafaqat uning epik ko'lamida, balki qahramonlar ruhiyatidagi murakkab evrilishlar va ichki psixologik dramatismda namoyon bo'ladi. Dostondagi ruhiy kechinmalar markazida Odirboy obrazining "ma'naviy qayta tug'ilishi" yotadi: u o'zining ijtimoiy aybdorligi va nafs bilan kurashish orqali oddiy insoniy zaiflikdan yuksak ma'naviy mas'uliyat darajasiga ko'tariladi. Bolalar obrazi esa dostonning axloqiy o'lchovini belgilab beradi; ularning cho'l sharoitida tabiat va g'oyibona kuchlar bilan ruhan birlashishi, shuningdek, otasiga nisbatan namoyon etgan qat'iy talabchanligi asarda "ruhiy ustunlik" personajning yoshi yoki ijtimoiy mavqeyiga emas, balki uning ma'naviy pokligiga bog'liqligini isbotlaydi. Ayniqsa, personajlar o'rtasidagi begonalashuvning mehr va tavba orqali bartaraf etilishi, "omonat" tushunchasining nafsdan ustun kelishi dostonning gumanistik pafosini kuchaytiradi. "Qironxon" dostonidagi ruhiy kechinmalar poetikasi insonning

o'zligini anglash, oila va vatan oldidagi burchini his qilish hamda ma'naviy poklanish yo'lidagi ichki kurashlarining yuksak badiiy in'ikosidir.

Bob bo'yicha xulosalar

"Qironxon" dostonining poetik qatlamlari, obrazlar tafakkuri va axloqiy-estetik qadriyatlariga bag'ishlangan uchinchi bob tadqiqi shuni ko'rsatadiki, mazkur asar xalqning ma'naviy olami va insoniy komillik haqidagi qarashlarini o'zida mujassam etgan yuksak badiiy silsila hisoblanadi. Doston obrazlarida xalqning axloqiy qarashlari eng avvalo vatanparvarlik, el-yurt omonligiga daxldorlik va ijtimoiy mas'uliyat tuyg'usi orqali namoyon bo'ladi. Qahramonlarning shaxsiy sog'inchdan ko'ra yurt tinchligini ("Do'rmon eli qadimgiday omonmi?") ustun qo'yishi, kamsitilgan holatda ham o'z or-nomusini himoya qilishi xalq dostonchiligiga xos bo'lgan fundamental axloqiy kodeksning in'ikosidir. Ayniqsa, Odirboy obrazining ruhiy transformatsiyasi dostonning ichki dramatism poetikasini belgilab beruvchi asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Qahramonning nafs va omonatdorlik o'rtasidagi ziddiyatli o'tishlari, o'z aybini anglab ruhiy tavba (katarsis) jarayonini boshdan kechirishi inson ruhiyatining naqadar murakkabligini ilmiy-badiiy jihatdan asoslaydi. Bolalar obrazida esa ma'naviy poklik va ruhiy ustunlikning yosh yoki ijtimoiy mavqega bog'liq emasligi, aksincha, haqiqat va adolatga sadoqat orqali shakllanishi dostonning estetik qimmatini oshiradi. Ularning otasidan moddiy boylik emas, balki shohona meros ramzlari bo'lgan Bo'zko'arakuz ot yoki tilla to'nni tilashi qahramonlar tafakkuridagi ijtimoiy adolatga intilish va shaxsiy erkinlik tuyg'usining dramatik ifodasidir. Xulosa qilib aytganda, uchinchi bob doirasida o'rganilgan ruhiy kechinmalar va ichki dramatism unsurlari "Qironxon" dostonini shunchaki voqealar bayoni emas, balki insonning ma'naviy yuksalishi, oilaviy sadoqat va milliy axloqiy qadriyatlar uyg'unligini tarannum etuvchi falsafiy-psixologik asar sifatida tavsiflashga to'la asos beradi.

XULOSA

Ushbu ““Qironxon” dostoni poetikasi” mavzusidagi dissertatsiya doirasida amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida "Qironxon" dostonining o‘zbek xalq og‘zaki ijodi tizimidagi o‘rni, janr xususiyatlari, poetik qurilishi hamda obrazlar talqini bo‘yicha quyidagi umumiy xulosalarga kelindi.

Birinchidan, "Qironxon" dostonining qadimiy turkiy xalq dostonchiligi an‘analari bilan uzviy bog‘liqligi, uning genezisida mifologik, tarixiy va lisoniy qatlamlarning uyg‘unligi isbotlanib, asarning yaratilish manbalari xalqning o‘z ozodligi va birligi yo‘lidagi kurashlari, qadimiy urug‘-aymoq munosabatlari hamda real tarixiy asoslarga borib taqalishi ilmiy jihatdan dalillandi.

Ikkinchidan, dostonning poetik tili va badiiy vositalari tahlili asarda xalqona ifoda usullarining boyligi, mubolag‘a, tashbeh va epitetlar shunchaki bezak emas, balki g‘oyaviy maqsadni kuchaytiruvchi muhim lisoniy omillar ekanligini ko‘rsatdi; shu bilan birga asarning kompozitsion qurilishi va syujet tizimi epik qonuniyatlar asosida shakllangan bo‘lib, voqealar rivoji mantiqiy izchillik va badiiy yaxlitlikni tashkil etishi aniqlandi.

Uchinchidan, dostonning obrazlar tizimi va axloqiy-estetik qadriyatlari tahlili jarayonida qahramonlar timsolida xalqning mardlik, vatanparvarlik, sadoqat va adolat haqidagi yuksak ideallari mujassamlashgani, ayniqsa, qahramonlarning ruhiy kechinmalari va ichki dramatism poetikasi orqali inson qalbi ziddiyatlarining teran ifodalanishi asarning badiiy ta’sirchanligini ta’minlovchi asosiy omil ekanligi oydinlashdi.

To‘rtinchidan, "Qironxon" dostonining poetikasi o‘zbek epik tafakkurining mahsuli sifatida milliy mentalitet va umuminsoniy qadriyatlarni o‘zida aks ettirishi, asarda ilgari surilgan axloqiy qarashlar bugungi kun yoshlari tarbiyasida ham muhim ahamiyatga ega ekanligi tadqiqotning amaliy qiymatini belgilaydi.

"Qironxon" dostonini janr, syujet va obrazlar kesimida yaxlit tizim sifatida o‘rganish orqali o‘zbek folkloristikasining nazariy bazasini boyitishga va xalq dostonlarining badiiy-estetik taraqqiyot qonuniyatlarini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

"Qironxon" dostoni kabi noyob epik merosimizni saqlab qolish va uni kelajak avlodga yetkazish bugungi kunning kechiktirib bo'lmaydigan vazifasidir. Ushbu dostonning unutilib borayotganini hisobga olgan holda, uni qayta tiklash va ommalashtirish bo'yicha quyidagi taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

1. "Jonli ijro" arxivini yaratish va raqamlashtirish: Dostonning hali xalq orasida yurgan variantlarini, baxshilar va dostonchilik maktablari vakillari ijrosidagi namunalarini audio va video formatda yozib olish zarur. Bu materiallarni zamonaviy "bulutli" xotiralarga va davlat folklor arxivlariga joylashtirish asarning asl holatini yo'qolishdan asrab qoladi.

2. Doston asosida multimedia mahsulotlarini ishlab chiqish: Yosh avlodning qiziqishini uyg'otish uchun "Qironxon" dostoni motivlari asosida animatsion filmlar, komikslar yoki mobil o'yinlar yaratish lozim. Bu doston qahramonlarini zamonaviy vizual tilda taqdim etish orqali uning ommabopligini oshiradi.

3. Baxshichilik maktablarida maxsus "Qironxon darsi"ni joriy etish: Respublikadagi baxshichilik maktablari va san'at yo'nalishidagi o'quv yurtlarida dostonning kuylanish usullari (do'mbira yoki dutor jo'rligida) bo'yicha mahorat darslarini tashkil qilish kerak. Ustoz-shogird an'anasi orqali doston matni va ohangini yosh ijrochilarga o'rgatish uning "jonli" yashashini ta'minlaydi.

4. Ilmiy-ommabop nashrlarni ko'paytirish: Dostonning matnini nafaqat tor ilmiy doiralar, balki keng kitobxonlar ommasi uchun tushunarli tilda, rangli illyustratsiyalar bilan bezatilgan holda nashr etish lozim. Kitobga dostonning qisqacha mazmuni va undagi qadimiy so'zlar lug'atini ilova qilish o'quvchi uchun asarni yaqinlashtiradi.

5. Madaniy tadbirlar va xalqaro festivallarda targ'ib qilish: Turli folklor festivallari va "Baxshichilik san'ati" tanlovlarida "Qironxon" dostonidan parcha ijro etishni alohida nominatsiya yoki majburiy shart sifatida kiritish tavsiya etiladi. Bu ijrochilarni ushbu doston ustida ishlashga va uni qayta o'rganishga undaydi.

6. Ta'lim tizimiga doston namunalarini integratsiya qilish: Maktab darsliklarida doston haqida nafaqat nazariy ma'lumot, balki undagi eng ta'sirli ruhiy kechinmalar va ichki dramatizm aks etgan parchalarni ko'proq berish kerak.

Shuningdek, adabiyot darslarida doston qahramonlari tahlili bo'yicha insholar va davra suhbatlari tashkil etilishi o'quvchilarda milliy g'urur hissini uyg'otadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.- Т.: —Ўзбекистон, 2023 йил 30 апрел умумхалқ овоз бериш йўли референдум орқали қабул қилинган.
2. О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrdagi son “О‘zbekiston 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi PF-158-Farmoni
3. О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi О‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF–60-son Farmoni
4. О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8- oktyabrdagi “О‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni
5. О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktyabrdagi “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6097-son Farmoni
6. О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8- oktyabrdagi PF-5847-son “О‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni
7. О‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi 1059-son “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Qarori
8. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. 4 Tom. –Т.:, О‘zbekiston. 2020 yil 111-bet.
9. Ш.Мирзиёев. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамыз! Халқ сўзи, 2016 йил 15 декабрь.

10. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. - Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 104 b.

11. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 488 b.

12. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – Toshkent: O'zbekiston NMIU, 2017. – 491 b.

13. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning farovonligimizga berilgan eng oliy bahodir. Toshkent: O'zbekiston, 2018. 2- tom. –508

14. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2021. – Б. 231-232.

II. Ilmiy – nazariy adabiyotlar

15. Bronner, Simon J. (2009). “Digitizing and Virtualizing Folklore.” Folklore and the Internet: Vernacular Expression in the Digital World. Ed.

16. Brunvand, Jan Harold (2001) “Folklore in the News (and, Incidentally, On the Net.” Western Folklore, Vol. 60, No. 1, pp. 47-66;

17. Motaz Omarien Interactive Comics for Folklore Stories Arab (Families Passing Traditions to Children). Master's thesis 42 pages November 2020;

18. N. Haristiani et al. (Eds.): ICOLLITE 2022, ASSEHR 722, pp. 575–580, 2022. https://doi.org/10.2991/978-2-494069-91-6_89;

19. Ruslan T.S., Hidayat E.W., Transformation of Folklore Texts into Interactive Multimedia Digital Forms as Blended Learning Teaching Material.

20. Trevor J. Blank. Utah: Utah State University Press. Pp. 21-66; Akbaba-Altun S. Complexity of integrating computer technologies into education in Turkey. Educ. Technol. Soc. 2006; 9(1):176–187.

21. Violetta K.W. Folklore in the Digital Age: Collected Essays. Foreword by Andy Ross , Łódź University Press, Jagiellonian University Press, Łódź-Kraków.; 2016, doi: 10.18778/8088-258-4.

22. Ёрматов И. «Алпомиш» достонида сўз такрори шаклларининг қўлланилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. -№ 5. - Б. 53-58.
- Sabitova T. O‘zbek folklori. Darslik: Toshkent Sarbon LLS. 2024. – B.374.
23. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избранные труды. – Л.: Наука, 1974;
24. Жуманазарова Г.Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). – Тошкент, 2012. -288 б.
25. Каруновская Л.Э. Представления алтайцев о вселенной (материалы по алтайскому шаманизму) // Этнография. –М.: 1935. -№ 4-5. – С.163.
26. Маматқул Ж. Халқ ижодиёти – бебаҳо қадрият. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 2013 йил 32-сон.
27. Матвеев С.А. Английские легенды (English folktales and legends). – М., 2014. – 130 с.
28. Махмадиев Ш.С. Ўзбек халқ дostonлари тилида стилистик формулалар. Филол. фан. номз. ...дис. автореф. –Тошкент, 2007, 26 б.
29. Мирзаев Т. «Алпомиш» дostonининг жаҳон халқлари эпик ижодиётида тутган ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1999. -№ 6. – Б. 34-37.
30. Мирзаев Т. Дoston. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. –Т.: Фан, 1981.;
31. Мирзаев Т. Ўзбек фольклори. Тафаккур бўстони –Т.: 2020.;
32. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. –Тошкент: Фан, 1979. –Б. 35.
33. Мирзаев Т. Халқ бхшиларининг эпик репертуари. –Тошкент: Фан, 1979. –Б.35.
34. Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Дoston, унинг тулари ва тарихий тараққиёти // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. –Тошкент: Фан, 1981. – Б.21.

35. Муродов М. Ўзбек бахшилари поэтик мактаблари. Адабий мерос. -Т.: 1976, 4-сон; Саидов М. Ўзбек халқ дostonчилигида бадий маҳорат масалалари. -Т.: 1969.
36. Норматов У. Халқ дostonларида айрилиқ мотиви. International Congress on Multidisciplinary Studies August 25-28, 2019 / Shymkent, Kazakhstan. 2019. –Р. 134.
37. Норматов У. Халқ дostonларининг қиёсий таҳлили. 2019 йил «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили»га бағишланган «Фан ва таълим-тарбиянинг долзарб масалалари» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман. Нукус 2019. –Б. 243.
38. О.Мадаев. ва бошқалар. Ўзбек фольклори. –Т.: 2022.;
39. Пропп В.Я. Жанровый состав русского фольклора. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976;
40. Раҳимов А.С. Ўзбек халқ дostonлари лексикасининг қиёсий-тарихий таҳлили (Эргаш Жуманбулбул ўғли ижоди мисолида): Филол. фан. номз. ...дис. автореф. – Самарқанд, 2002, 27 б.
41. Решетикова А.П. Фонд сюжетных мотивов и музыка в этнографическом контексте: АКД. –М.: 2007. –С. 18-19.
42. Сабитова Т. Ўзбек фольклори. Университетлар ва педагогика институтларининг Ўзбек филологияси факультетлари учун дарслик. –Т.: 2024.;
43. Сабитова Т. Халқ ижоди сабоқлари. –Т: Мумтоз сўз. 2011.
44. Турсунов С., Пардаев Т., Турсунова М., Муртазоев Б. Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи. – Т: Фан ва тахнология 2018. –Б. 212.
45. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон дostonи. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 13.

46. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. Учинчи жилд. Қиронхон достони. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т: 2015. –Б. 16.
47. ЎзРФА. Инв№ 1713/11. 1917 йил 19 май куни Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган.
48. ЎзФА. Инв№296.
49. Хайдаров З. Номоддий маданий мерос. Наманган 2014. –Б. 61.
50. Хоразм эртаклари. Тўплаб нашрга тайёрловчи. Ф.Абдулла –Т:, 1961. –Б. 160-164.
51. Хоразм эртаклари. Тўплаб, нашрга тайёргарловчи: Ф.Абдуллаев – Т: 1961. –Б. 160-164.
52. Шодиева С. “Соҳибқирон” достони ва унинг вариантлари // Ислон шоир ва унинг халқ поэтикасида тутган ўрни. –Тошкент: Фан, 1978. – Б. 38-39.
53. Юсупов Ж. Хоразм эртаклари поэтикаси. –Урганч, 2005. –Б.85-88.

IV Internet saytlari

54. www.lex.uz (O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik sayti)
55. www.gov.uz (O‘zbekiston Respublikasi Prezident partali sayti)
56. www.nuu.uz (O‘zbekiston Milliy universiteti rasmiy sayti)
57. www.natlib.uz (O‘zbekiston Milliy kutubxonasi rasmiy sayti)